JUNE, 2017
Volume-6, Issue-22

ISSN 2278-4381

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI

E

JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Department of Commerce

Shree H.S.Shah College Of Commerce,Modasa Dist- Arrvalli

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

JUNE-2017, VOLUME-6, ISSUE-22

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2017, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research" The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of **"Shanti E Journal Of Research"**, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH JUNE: - 2017, VOLUME-6, ISSUE-22

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	A STUDY OF FAMILY ENVIRONMENT OF OLD PEOPLE IN RELATION TO THEIR AREA OF RESIDENCY & GENDER -HIREN J. NAYAK	1-4
2.	वेटरनों की भारत के नव निर्माण में भूमिका -महाबीरसिंह चौहान	5-9
3.	पारस्करगृह्यसूत्रोक्तसंस्काराणां परिप्रेक्ष्ये समाजनिर्माणम् -निलम सुरेन्द्रप्रसादः रावलः	10-14
4	સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમની જરૂરીયાત અને અનિવાર્યતા સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસલેખ -બલર રવિન્દ્ર એસ.	15-19
5.	‘સાહિત્યદર્પણ’ ના વિષયવસ્તુની સંક્ષિપ્ત વિવેચના -ડો.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી	*20-24*
6.	जनसंचार माध्यम और हिन्दी -डॉ.लविन्द्रसिंह आर.लबाना	*25-26*
7.	'विरान रास्ते और झरना' उपन्यास में युगबोध -प्रा.सरोजबहन छोटुभाई पटेल	*27-30*

8. INDIAN WOMEN IN THE DIRECTION OF DEVELOPMENT BY SELF HELP GROUPS
- PATEL KAVITAKUMARI BHIKHUBHAI ***31-37***

9 आदर्शमनुष्यजीवनतत्त्वम्
-डॉ. अनिलभाई ओ. महेता ***38-44***

10. श्रीमद् भागवतपुराणमें भाव एवं रस व्यंजना
-डॉ.महेन्द्रकुमार ए.दवे ***45-47***

11. वामनोक्तरीतिगुणविमर्शः
-हार्दिकः जी.जोषी ***48-51***

http://www.shantiejournal.com/ ISSN :2278-4381

A STUDY OF FAMILY ENVIRONMENT OF OLD PEOPLE IN RELATION TO THEIR AREA OF RESIDENCY & GENDER

RESEARCHER

1

HIREN J. NAYAK
(M.A., P.G.D.C.P.)
Department of Psychology,
Gujarat University,Ahmedabad.

Abstract :

The purpose of the present study is to know the family environment level of old people in relation to their area of residency and gender. The sample consisted of 100 old people. Out of which 50 were rural areas old people (Male & Female) and 50 were urban areas old people (Male & Female). For this purpose of investigation, "Family Environment Scale (FES)" by Dr. Harpreet Bhatia and Dr. N.K. Chadha was used. 2x2 factorial design was used. The obtained data was analyzed through 't' test to know the mean difference of old people in relation to their area of residency and gender. The result shows that there is a significant difference between rural area and urban area old people in relation to Family Environment and there is a significant difference between old male and old female in relation to Family Environment.

Introduction :

The family is the oldest and the most important of all the institutions that man has devised to regulate and integrate his behavior as he strives to satisfy his basic needs. The family is basically a unit in which parents and children live together. Its key position rests on its multiple functions in relation to overall development of its members, their protection and over all well-being. Therefore, it would emerge that not only the social and physical well-being of the individual is taken care of by the family, but the psychological well-being as well.

Connecting Family Environment :

The Family Environment is influenced by a number of factors like the nature of family constellation; number of children in the family; marital relationships between husband and

wife; maternal (paternal) employment; and socio-economic and religious background of the family.

The Family Environment possesses a certain consistency so that the impact of the same basic values, individuals, material objects etc., is felt over and over. Parental influence may not be felt in a specific situation, but the attitudes and ideas expressed day after day inevitably leave their mark.

In certain ways the influence of the family can be negative. All too often, members of the family take out all their frustrations on each other. Moreover, "instead of being a readymade source of friends, the family is too often a readymade source of victims and enemies, the place where the cruelest words are spoken…"

In the present study we try to measure the family environment level of old people in relation to their area of residency and gender.

Objectives :

(1)The objective of the present study was the difference related to family environment level of old people of rural area and urban area.

(2) The objective of the present study was the difference related to family environment level of old males and old females.

(3)Hypothesis :

(1)There is no significant mean difference between rural area and urban area old people in relation to family environment.

(2)There is no significant mean difference between old males and old females in relation to family environment.

Method :

(1)Sample :

The sample of the present study consisted of 100 old people. Out of which 50 were rural areas old people (Male & Female) and 50 were urban areas old people (Male & Female) both living in Ahmedabad District of Gujarat state.

(2)Tool:

In the present study to measure family environment level, "Family Environment Scale (FES)" by Dr. Harpreet Bhatia and Dr. N.K. Chadha was used. The reliability of the scale is 0.95 and validity is also very high.

Statistical Strategy :

't' test was applied to know the significant differences between old people in relation to their area of residency and gender.

Result And Discussion :

Table – 1: Family environment level between rural area & urban area of old people

Group	N	Mean	S.D.	't' value	Level of sig.
Rural Area	50	38.32	6.56	3.53	0.01
Urban Area	50	33.10	8.14		

Table no. 1 shows the family environment level of rural area & urban area old people. For rural area old people the mean is 38.32 and S.D. is 6.56, and for urban area old people the mean is 33.10 and S.D. is 8.14 For both groups 't' level value is 3.53 which is significant at 0.01level.

Table – 2: Family environment level of old Males & Old Femals

Group	N	Mean	S.D.	't' value	Level of sig.
Old Males	50	37.52	6.80	2.90	0.01
Old Females	50	31.64	7.55		

Table no. 2 shows the family environment level of old Males and old Females. For old males the mean is 37.52 and S.D. is 6.80 and for old females the mean is 31.64 and S.D. is 7.55 For both groups 't' level value is 2.90 which is significant at 0.01level.

Conclution :

(1)There was a significant difference between rural area & urban area old people in relation to Family Environment.

(2)There was a significant difference between old males and old females of in relation to Family Environment.

References :

(1) Chapra, Harpreet (1991) Impact of rehabilitation programme on social adjustment and family environment of Schizophrenics. Unpublished Doctoral thesis, University of Delhi, Delhi, India.

(2) Jonson and others. (2004), Impact of rehabilitation programme on social maturity and family environment of schizophrenics. Page no- 67 – 69.

(3) Moos, Rudolf, H.(1974) Manual for Family environment scale (form R), counsulting psychologists press Inc., California.

(4) Sujata and others. (2000), Working women's perception of their self and family environment in relation to job and life satisfaction. Page no – 53-56.

(5) Shivane, Dilip, (2010), To study of family environment and mental health of the tribal and urban secondary students. Page no. – 103-105.

(6) Sing, Ramendrakumar and others. (2010), Role of family environment in alcohol dependence. Page no. 75 – 77.

वेटरनों की भारत के नव निर्माण में भूमिका

2

महाबीरसिंह चौहान

Ph.D.स्कॉलर

(भारत वनाम इंडिया पर स्वतंत्र विचारक)

(एयरफोर्स वेटेरन)

अनादिकाल से भारत गुलामी की जंजीरों में ज़कड़ा रहा |चाहे वह मुगलों का युग हो या फिर अंग्रेजों का जिस कारण राजनैतिक व सामाजिक उथल पुथल होने से भारतीय समाज वैचारिक, नैतिक एवं आध्यात्मिक रूप से शिथिल सा पड़ गया और हम अपने पूर्वजों का गौरवपूर्ण इतिहास भूल कर केवल पशुवत क्रिया: आहार, विहार, निद्रा में रत से नज़र आते है | हम इतने स्व-केन्द्रित से हो गए कि अधोपतन की सीमा पार कर चुके है | ऐसा लगता जैसे हम निर्लिप्त भाव से प्रतिक्रिया विहीन दिशा में स्वविनाश को निहार रहे है |हमारे आदर्श मात्र मोबाइल फ़ोन और सोशल साइट तक सीमित रह गए है,चाहे वो व्हाट्सअप /फेसबुक हो या कोई और माध्यम|हालत ये हो गइ कि हर रोज़ कि गुड मॉर्निंग भी कॉपी एंड पेस्ट में तो दिए जा रहे |और सामने बैठे ब्यक्ति से बात तक नहीं की जाती, और दावे होते है बहुत सारे दोस्तों के जिन्होंने सिर्फ फेसबुक पर LIKE किया है |दो लाइन न लिखने का संयम और न उसको पढ़ने का संयम ,फिर उसको निजी जिंदगी में आदर्शों को उतरना तो बहुत दूर की बात है |जैसा हाल उन खोकली शुभकामनाओं का है वैसा ही इस देश के कुछ लोगों की खोखली तथाकथित देशभक्ति और राष्ट्रवाद का भी दिखता है | बात तब और हास्यस्पद नज़र आती है, जब कभी उनको जरा सा भी व्यक्तिगत फायदा होता है तो सारे सिद्धांत मानो धरे के धरे रह जाते है | जैसे अभी हाल ही में जब भारत के माननीय सर्वोच्च न्यायलय ने देश की जनता के स्वास्थ्य का ख्याल रखते हुए एक कदम उठाया कि 31 मार्च 2017 के बाद BS -III ईंधन मॉडल का कोई भी वाहन नहीं बिकेंगे तो सारे देश में मात्र 15 से 20 हज़ार के फायदे के लिए सबने **42 डिग्री सेंटीग्रेट** तापमान का भी ख्याल नहीं किया और लाखों दुपहिया और चारपहिया वाहन रातों रात खरीद लिए जाते है| फिर कहाँ से लोगों के पास अचानक पैसे आजाते है ,गरीबी कहाँ चली जाती है ? ऐसे हालात में किसी ने माननीय सर्वोच्च न्यायलय के आदेश का एक पल भी ख्याल नहीं किया और न ही कोई लाइन में अप्रिय घटना हुई |वही कुछ महीने पहले ही हमारे माननीय प्रधानमंत्री जी ने भ्रस्टाचार और काले धन को रोकने के लिए नोट बंदी की घोषणा की तो 24 डिग्री तापमान में ही कितनी मौतों को इस घटना से जोड़ा गया | और फिर वो खूब टी.वी ,अखबार की सुर्खिया भी बनी |यहाँ तक कि देश की संसद में भी हंगामे हो गए ,अर्थात अपने काले पैसे को सफ़ेद करने में क्या क्या न देखने को मिला ये हम सब जानते है | कितने स्वकेन्द्रित होकर हम सब जी रहे है| एक पल में थोड़े से लालच के लिए हमारे आदर्श और देशभक्ति/राष्ट्रवाद सब के सब बदल जाते है |मानो देश भक्ति सिर्फ सर्वोच्च पदों पे बैठे लोग और सेना के जवानों का ही कर्तव्य है |यहाँ तक कि कुछ इतिहासकार भी आंख बंद करके मानो सिर्फ एक तरफ ही देखते है |उनकी कलम से अकबर तो महान दिखता है पर महाराणा प्रताप कि महानता दिखयी नहीं देती |जिनको सुखदेव ,भगतसिंह और आजाद जैसे क्रांतिकारी भी उग्रवादी दिखते है, और अंग्रेजों के चापलूस लोग महान दिखते है |

इसके पीछे का कारण मात्र ऐसा लगता है कि हमारा आज के समाज का कुछ वर्ग अपने देश,सिद्धांत,मात्रभूमि,और पूर्वजों के गौरव पूर्ण इतिहास के साथ भावनात्मक रूप से जुड़े हुआ नहीं है |लगता है ज्यादातर लोगों का स्वाभिमान भी सायद निद्रा में चला गया है और हम उसके स्पंदन-संवेदनाओं से अनभिज्ञं हैं| अधिकतर लोगों के रंगसुत्र में अनुशासन का अभाव नज़र आता है| ऐसे हालात के अनुभव को बहुत पहले भारतीय विद्द्वान चाणक्य ने अनुभव कर लिया था और उसको देखते हुए ही सर्व प्रथम उन्होंने अनिवार्य सैनिक प्रशिक्षण' का प्रस्ताव रखा था |क्योंकि माननीय चाणक्य को ये मालुम था सैनिक जीवन में देश प्रेम और सिद्धांतो का निर्माण होता है |वही दूसरी तरफ हम आये दिन देखते और अनुभव करते है कि जब आम जन हताश और निसहाय नज़र आता है तो हमारे देश के सैनिक ही बिना किसी रूकावट और प्राकृतिक आपदाओं में भी निडर होकर अपने देशभक्ति,अनुसाशन का परिचय देते रहते है |इन सबको देखते हुए ऐसा लगता है कि सायद यही एक वर्ग है जो हर हालात में अपने कर्तब्य को वखूबी निभाना जानता है | अभी हाल ही में हमारा एक और **C R P F** का फौजी साथी चेतन कुमार चीता है और जिसके शरीर में नौं-नौं गोलियां लगने के बाद उच्च मनोबल और अपार हिम्मत की वजह से न केवल जिंदगी की जंग जीता वल्कि जब एक निजी**T .V**चैनल के प त्रकार ने उसका हाल चाल लेते हुए पूंछा आप कैसे है?जबाब उस भारत माँ के लाल से एक ही आया **I AM ROCKING** | ऐसे न जाने कितने हमारे वीर भारत माँ के सपूतों के किस्से है जिनको सुनते सुनाते हमारा जीवन चला जायेगा |इसलिए संछिप्त में कहा जाये कि जब किसी समाज पर कोई शक्तिशाली वर्ग अपना अधिपत्व जमा लेता है तो उसमे एक वर्ग उसी के गुलामी के रंगों में रंग जाता है तो दूसरा वर्ग अपने को लड़ते लड़ते अपना वलिदान दे देता है, वही तीसरा वर्ग भी होता है जो हालात को देखते हुए अपने को कुछ समय के लिए निष्क्रिय तो कर लेता है पर अंदर ही अंदर गुलामी को न तो स्वीकार करता है और न ही गुलामी के रंगों में अपने को रंगने देता है | ऐसे लोग सिर्फ और सिर्फ राष्ट्र के सम्मान और स्वाभिमान के बारे में ही सोचते है | ये वर्ग पराजित घोषित नहीं कहा जा सकता | ऐसे राष्ट्र भक्त ही उस राष्ट्र की असली और कभी न हारने वाला विजेता दल होता है और यही राष्ट्रवादी और राष्ट्र भक्त फिर से पैदा करने की छमता रखते है |ये लोग ही राष्ट्र के सुचारू शासन की नीव सु-संस्कृत नागरिक होने की वजह से डाल सकते है|जो चेतन-अव्चेतानावस्था में भी सचेत रहते है |ये आवश्यक नहीं कि शिक्षा वो ब्यक्ति या संस्कार उत्पन करे |जरुरत है उस तालीम की जो व्यक्ति में जूनून के हद तक एक आदत उत्पन्न करे| यह केवल संभव है अनिवार्य सैनिक शिक्षा द्वारा, जिसमे सोते जागते सैनिक को हम बार बार एक कार्यान्वयन सुचना दे रहे है जो उसके व्यक्तित्व का भाग बन जाता है|और सैनिक प्रशिक्षण ज्ञान व्यक्ति के निवृति में भी सक्रिय रहता है| इसीलिए यह कहा जाता है कि - 'सैनिक कभी भी छुट्टी पर नहीं होता' (A soldier is never on holiday)|आज भारत देश पुन:जागरण काल से गुज़र रहा है| हम भारतीयों को लगातार व्यहवार सूचक मार्गदर्शन की जरुरत है| जहाँ सीमाओं पर हमारे वर्तमान सैनिक देश की रक्षा करने में लगे है और जरुरत पड़ने पर अपनी कुर्वानी भी इतनी अधिक दे रहे है कि आज तिरंगा भी लहराने कि वजाय वीर सपूतों को लपेटने में ज्यादा नज़र आता है |तो कुछ लोग मात्र अपने फायदे के लिए सुकुमा और कश्मीर के शहीदों पर हिन्दू- मुस्लिम मुद्दा बनाने में नहीं चूकते | ऐसे हालत में हमारे देश की अंदर से रक्षा करने के लिए और नए सिरे से देशभक्ति और राष्ट्रवाद की नींव रखने के लिए और उसकी आपूर्ति करने के लिए केवल वेटरन (एक भूतपूर्व सैनिक) ही फिर से बर्दी कि लाज रख कर अपने को समर्पित करना है और जो निवृति काल में भी अपने परिवार के साथ समाज में खुद को जो पुन: स्थापित कर रहा है वो फिर से एक साथ ही पूरे देश को एक अपना परिवार समझ कर उसमे अनुसाशन की नीवं डालने का काम भी उसको करना है | ये वेटेरनो का एक वो वर्ग है जो अधिकतर **35 से 40** साल की उम्र

में सेना से अनुसाशन और राष्ट्र भक्ति को अपने अंदर समेट कर समाज में ही ,समाज के लिए फिर से तैयार होता है | इसकी सकारात्मक ऊर्जा का उपयोग राष्ट्र निर्माण में कैसे हो ये समझना बहुत जरुरी है|इसके सहयोग में यदि देश के भविष्य निर्माता वर्ग जिसे हम अध्यापकऔर शोधकर्ता कहते है उनके और ऐसे ही उससे जुड़े वर्ग के सहयोग से देश के नवजवानो में एक नयी सोच को लाया जाये तो सायद राष्ट्र के हित में बहुत बड़ा काम हो सकता है |ये वर्ग मिलकर ही JNU जैसे प्रतिष्ठित विश्वविद्यालय को सीरिया जैसे विश्वविद्यालय होने से रोक सकते है|इसके लिए देश के स्कूल कॉलेज की भी अहम् भूमिका रहेगी |

इसके पहले कि हम अपने देश की बात करे थोड़ा इसके बारे में भी चर्चा जरुरी है | वैसे तो भारत देश के गुणों का वखान करना एक बहुत बड़ा विषय है पर संछिप्त में कहे तो भारत का शाब्दिक अर्थ ही है **'भा'** अर्थात अंदर का प्रकाश और **'रत'** का अर्थ है लगातार चलते रहना अर्थात एक ऐसा शब्द जिसका अर्थ है लगातार आतंरिक प्रकाश (ज्ञान) की खोज में या आधुनिक परिवर्तन के लिए लगातार प्रयासरत | जिसको एक शब्द में कहे तो जो हमेशा से ही आधुनिकता की ओर क्रियान्वित रहने वाला देश का नाम ही भारत है| जिसमे रिश्तों की प्रधानता और उनके लिए समर्पण हमेशा से इसका इतिहास रहा है | इसका ये गुण हमेशा हज़ारों सालों से चलता रहा है और यों ही चलता रहे यही हम सभी भारत वाशियों का प्रयाश रहना चाहिए| इसके निर्माण में हम सब वेटेरनों की भी भूमिका एक बहुत ही महत्व पूर्ण है | हमारी संस्कृति में भारत को कोई एक जमीन का टुकड़ा नहीं माना गया है ये जीता जागता राष्ट्र पुरुष है ,और जिसे हम भारतमाता कहते है | ये भारतमाता का शब्द इन वेटर्नों से ज्यादा कौन जान सकता ? इसकी हिफाजत में जो बलिदान वीरों और परमवीरों ने दिया है उससे ज्यादा कौन दे सकता है ? ये वो वीर है जिनके ऊपर पत्थर भी फेके जाते है फिर भी आपदा आने पर अपनी जान पे खेलते हुए उनकी ही जान बचाते है| ये सिर्फ और सिर्फ हमारे फौजी ही कर सकते है | हमारे इस भारत देश के लिए पूर्व प्रधनमंत्री श्री अटल बिहारी बाजपेई के शब्दों में सुने तो ....

ये बंदन की धरती है ,ये अभिनन्दन की धरती है |ये अर्पण की भूमि है ,ये तर्पण की भूमि है ||

इसकी नदी नदी हमारे लिए गंगा है |इसका कंकड़ कंकड़ हमारे लिए शंकर है ||

हम जियेंगे तो इस भारत के लिए | हम मरंगे तो इस भारत के लिए ||

और मरने के बाद भी गंगाजल में बहती हुई हमारी अश्थियों को अगर कोई कान लगा कर सुनेगा तो एक ही आवाज आएगी " भारत माता की जय " |

ऐसा दिखयी देता है कि आज कुछ लोगों को भारत माता की जय बोलने में भी शर्म आती है |उनको सम्प्रदाय नज़र आता है |याद रहे भारत माँ के लाल हिन्दू ,मुस्लिम ,सिख ,ईसाई,सभी है | पर कुछ लोग जिनका काम सिर्फ नफरत फ़ैलाने का है वो हमारे संविधान के लचीलेपन का फायदा उठाते है |

भारत देश की ऐसी स्थित को देखते हुए कुछ राष्ट्र भक्तो ने इसपर विचार करने के लिए नई दिल्ली में पूर्व सैनिकों एक संगोष्ठी का आयोजन किया जिसमे देश के कई दिग्गजों ने अपने विचार रखे |जिनमे केंद्रीय विदेश राज्य मंत्री जनरल वी. के.सिंह ,दिल्ली के उप राजयपाल महोदय श्री अनिल वैजल,समूह के राष्ट्रीय अध्यक्ष श्री बी.के. मिश्रा, मेजर जनरल बी. डी.बक्शी समेत देश के हरेक हिस्से से आये लोगों ने अपने विचार रखे | इस राष्ट्रीय अधिवेशन में कुछ खास बाते थी जिनको समझने के लिए सबसे पहले एक समझ

सेइंसानियत होना चाहिए जिसके दिमाग में कुछअ च्छी सोच भरी हो और दिल में कुछ जगह स्वीकारने के लिए खाली हो तो इस राष्ट्रिय संगोष्ठी की दिशा और दशा दोनों उसको साफ़ साफ़ नज़र आ जएगी |जैसे मूल बातों को कहे तो ये एक मात्र ऐसी संगोष्ठी थी जो कहती है हमारे अनुभव को देश और प्रदेश की सरकार राष्ट्रहित में उपयोग करे और बदले में हमें कुछ नहीं चाहि| हाँ यदि हो सके तो सिर्फ देश के सैनिको का मान सम्मान चाहिए| दूसरा खास बिंदु जिसको भारत के माननीय प्रधानमंत्री जी ने 30 अप्रैल 2017 को **EVERY PERSONE IS IMPORTENT (NO VIP CULTURE)**के नाम से प्रारूप दिया उसको यहाँ पर वर्षो पहले प्रारूप दे दिया गया था और जिसे 14 -15 अप्रैल को पुरे देश ने भी देखा जहाँ एक सिपाही से लेकर फ़ौज के जनरल तक **EVERY PERSONE** सामान रूप से राष्ट्र के लिए **IMPORTENT** है और उस व्यक्ति का एक ही नाम है **VETERAN,**जिनका एक ही काम है भारतमाता के सम्मान और स्वाभिमान की रक्षा करना |अर्थात एक ऐसा स्वैक्षिक समूह जो सिर्फ राष्ट्र को अपने अनुभव और ज्ञान को निस्वार्थ देना चाहता है |पर यदि किसी का दिमाग भरे होने की वजाय खाली है और दिल में खाली जगह होने की वजाय गुरुर और घमंड से भरा है तो इस संगोष्ठी में हज़ारों कमियां निकालेंगे |इस संगोष्ठी में राष्ट्र हित के लिए ये भी महसूस किया गया कि हम सभी वेटरनों को भी ऐसा कुछ मिलके करना है जिसमे देश के अंदर एक स्वाभिमान से परिपूर्ण अनुसाशनमय देश प्रेम की लहर चल पड़े | साथ ही हमें ये भी याद रखना है की आज देश के दुश्मन सिर्फ सीमा पार ही नहीं देश के अंदर भी किसी न किसी रूप में छुपे बैठे है, जिनकी पहचान कर पाना और उनसे निपट पाना एक सहज काम नहीं है |ऐसे हालात में हमारी जिम्मेदारी और भी बढ़ जाती है| हम अपनी जिम्मेदारी को एक देश के सच्चे सपूत होने के नाते हमेशा निभाते आये है और आगे भी किसी न किसी रूप में निभाते रहेगे इसमें कोई संदेह नहीं है | पर जो बात समझने की है वो ये कि हम अपने देश में देशप्रेमी सिपाही आम जनता में कैसे और पैदा करे ? किस किस रूप में वो देश के छोटे छोटे पौधे के रूप में उगें और आने वाले समय में एक सच्चे राष्ट्र भक्त के रूप में समाज में आजाये?

<u>भारतीय प्रबंधन से राष्ट्रभक्त और राष्ट्रवाद की नीव |</u>

जैसा कि आपको पता है हमारी भारतीय संस्कृति में रिश्तों को बहुत बड़ा स्थान देते है |हम देश में पेड़ ,पौधों ,जानवरों तक को किसी न किसी रूप में पूजते है अर्थात सम्मान देते है ,अर्थात मानव जीवन से उनका रिस्ता मानते है,जिसकी गहराई जाने बिना लोग सम्प्रदायक रूप देते तो कोई रूढ़वादिता को परभाषित करता है | भारतीय संस्कृति में तो कभी प्राकृतिक संतुलन के लिए तो कभी मानव जीवन में उसकी उपयोगिता के अनुसार उस जीव को पूज्य(सम्माननीय) माना गया है| पर कुछ लोगों के विचार से यदि SAVE THE LION कहे तो आधुनिक और माँ आंबे की सवारी कहके उसको न मारे तो रूढ़वादी |अर्थात रिश्ते ही हमारी संस्कृति का अहम् हिस्सा रहे है| तो हम आपस में मधुर रिश्ते रखते हुए ऊंच-नीच का भेद भाव न करके हम सबमे जरुरी देशप्रेम,राष्ट्रवाद और मानवता की नीव डाले |हमारी भारतीय संस्कृति में राम ने बिना भेदभाव के सिबरी के झूठे बेर खाकर ये साबित कर दिया था कि सच्चा नेतृत्व करनेवाला ब्यक्ति कभी ऊंच नीच को नहीं मानता |यदि राष्ट्र के पुनर्निर्माण में भागीदार बनना है तो गौतम बुद्ध और गुरुनानक की तरह समाज में बिना भेदभाव के आना ही होगा,जमीनी हकीकत खुद लीडर को जाननी होगी |समाज को जोड़ने के लिए रिश्तों की मजबूती बनानी ही होगी| वातानुकूलित कमरों में बैठ कर व्हाट्सअप ,फेसबुक के लाइकवाले खोखले रिश्तों को भी

गहराई से समझना होगा |एक बात और राष्ट्रवाद और देश भक्ति दो अलग शब्द है| संक्षिप्त में कहे तो ....

राष्ट्रवाद : राष्ट्रवाद हम वनाम वे के साथ जुड़ा रहता है| इसमें हमारा राष्ट्र दूसरे से श्रेष्ठ है ऐसी भावना से प्रेरित होता है ,राष्ट्रीय झंडे लगाना,राष्ट्रीय त्यौहार पे ऊर्जावान रहना आदि इसके हिस्से हो सकते है |

राष्ट्रभक्ति : राष्ट्रभक्ति में अपने राष्ट्र के इतिहास के साथ साथ औरों के राष्ट्र का सम्मान करना ,अपने राष्ट्र में अच्छे -बुरे दोनों पहलुओं को समझना और उसको सही दिशा देना आदि आदि इसके हिस्से हो सकते है |

अतः ये वेटर्नो से अपील से अपील की गयी कि हमारी भारत माँ के लिए हमें सच्चे सपूतो की और जरुरत है | हम सब वेटेरनो को अपने अनुभव और अनुसाशन की क्षमता से अपने आस पास जितना भी हो सके आपसी सहयोग से राष्ट्रभक्त ही बनाने की पूरी कोशिस करना है | आज हमारे पास देश में राष्ट्रभक्ति और राष्ट्रवाद को बढ़ाने के लिए वेटेरन इंडिया के नाम से जो एक और मंच मिला है उसको सही मायने में उपयोग करके देश के स्वाभिमान को और उचाईओं तक ले जाना है| ये देश हम सब 125 करोड़ लोगों का है |इसलिए हमें ऐसे लोगो को भी पहचानने की कोशिस करना है जो स्वार्थ में अंधे होकर गौ रक्षक को हिन्दू आतंकी और सेना पर पत्थर फेकने वालों को भटके हुए नौजवान कहते है|ये वेटेरनजो 50 लाख से भी अधिक संख्या में देश के लिए हर हालत में 24X7 घंटे 365 दिन मौजूद रहने रहने वाली वो ताकत है जिसके अनुभव को सही उपयोग करने के लिए भारत सरकार से गुजारिस है कि इन राष्ट्रभक्तों के समूह को जिनको हमारी भारत सरकार ने ही अपने कुशल नेतृत्व से बनाया है और ये दल कही मात्र एक सिक्योरिटी गॉर्ड बनकर न रह जाये |

ऐसे और भी बिंदु हो सकते है जिन पर गंभीरता से विचार करने की जरुरत है और उनपे भविष्य में विचार भी किया जायेगा|आज हमारा देश वर्षों बाद एक सही नेतृत्व करने वाले लोगो के हाथों में है |जिनका एक ही विचार है की ये देश 125 करोड़ हिन्दुस्तानियों का है और " हम पहले किसी को छेड़ेगे नहीं , और यदि भारत माता को किसी ने बुरी निगाह से देखा तो हम छोड़ेगे नहीं " | और हमारे देश का इतिहास गवाह है कि हमने कभी किसी देश को , या धर्म को ,आक्रमण करके नहीं छीना | हम सभी का सम्मान करते है चाहे वो देश हो , इंसान हो ,धर्म हो , जानवर या पेड़ पौधे क्यों न हों |

आओ यहाँ पर न केवल वेटेरन से वल्कि देश के आम नागरिक से भी आवाहन किया जाता है किये अपने आप में प्रण ले कि हम सब एक देशभक्त और राष्ट्रवादी इंसान बनाने की नीव खुद में डालेंगे और अपने आस पास के समाज में भी वो माहौल पैदा करेंगे |

पारस्करगृह्यसूत्रोक्तसंस्काराणां परिप्रेक्ष्ये समाजनिर्माणम्

निलम सुरेन्द्रप्रसादः रावलः

शाधच्छात्रा, वेदविभागः,

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,वेरावलम्,

गीर-सोमनाथः, गुजरातम्

3

संस्कृतवाङ्मयं वेदवाङ्मयं तावद् विशालं यावत् समुद्रे अगाधता, पर्वते उत्तुङ्गता, गङ्गायां पवित्रता, भूमौ सहनशीलता, सत्सु करुणा, पितृषु औदार्यता, जले वृक्षे वा निर्मलता, अग्नौ तेजस्विता, वायौ प्रवाहितता, आकाशे विस्तृतता तावत् सर्वं यदि कस्मिश्चित् एकस्मिन् चेत् संस्कृते इति । वैदिकसाहित्यं विश्वस्य सर्वप्राचीनं साहित्यमस्ति । वेदा एवं वैदिकसाहित्यं भारतीयसंस्कृत्याः मूलतत्त्वानि सम्यक्तया स्पष्टं करोति । वैदिकसाहित्ये वेदाङ्गानां महत्वपूर्णं स्थानमस्ति । वेदेषु निहितसिद्धान्तान् ज्ञातुं वेदाङ्गानि सोपानरूपाणि सन्ति । "अति गम्भीरस्य वेदस्य अर्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि ।" इति सायणाचार्यः कथयति ।

वेदाङ्गेषु कल्पसूत्राणि हस्तरूपमङ्गं मन्यते । यथा पाणिनीयशिक्षायां कथितमस्ति यत् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥

वेदाङ्गेषु कल्पसूत्राणां स्थानं महत्वपूर्णं वर्तते । कल्पशब्दस्यार्थः यज्ञीयविधीनां समर्थनं प्रतिपादनञ्च । अपरा च परिभाषा अस्ति - "कल्पो वेदविहितानां कर्माणाम् आनुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम् ।" यत्र वैदिककर्माणां व्यवस्थितरूपेण वर्णनं वर्तते तत् कल्पशास्त्रम् । कल्पशास्त्रं चतुर्धा विभज्यते - १) श्रौतसूत्रम्, २) गृह्यसूत्रम्, ३) धर्मसूत्रम्, ४) शूल्बसूत्रञ्च ।

मूलग्रन्थाः वेदाः । वेदार्थावगमने वेदार्थावगमने वेदाङ्गानि उपयोगितानि । तानि षड्वेदाङ्गानीमानि सन्ति - १) शिक्षा, २)कल्प, ३) व्याकरणम्, ४) निरुक्तम्, ५) छन्दः, ६) ज्योतिषम् । एतेषु वेदाङ्गेषु कल्पवेदाङ्गं द्विधा विभज्यते - १) श्रौतसूत्राणि, २) स्मार्तसूत्राणि च । एतयोः विभागयोः स्मार्तसूत्राण्यपि द्विधा विभज्यते - १) धर्मसूत्राणि, २) गृह्यसूत्राणि च ।

कल्पवेदाङ्गस्य द्वितीयवर्गः गृह्यसूत्रमस्ति । अस्मिन् वर्गे तादृशाणि सूत्राणि आगच्छन्ति यत्र स्वयं गृहस्थेन पुरोहितं विना सरलदैनिकयज्ञानां विधि-विधानानां प्रतिपादनं वर्तते । मेकडोनलानुसारं गृह्यसूत्रेषु वर्णितानां संस्काराणां संख्या ४० अस्ति । तेषु प्रथम १८ संस्काराः गर्भाधानात् विवाहपर्यन्तं कायिकसंस्काराः तथा शेषाः २२ कर्मयज्ञात्मकाः सन्ति । तेषु ५ आह्निककर्मान्तर्गताः सन्ति । एते पञ्च महायज्ञा इति नाम्ना ज्ञायते । गृह्यसूत्र अर्थात् गृहस्थाश्रमस्य आचारसंहिता । उपलब्धानि गृह्यसूत्राणि निम्नलिखितानि सन्ति ।

ऋग्वेदः - १) आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, २) शांखायनगृह्यसूत्रम् ।

शुक्लयजुर्वेदः - १) पारस्करगृह्यसूत्रम् ।

कृष्णयजुर्वेदः - १) आपस्तम्ब, २) बौधायन, ३) सत्याषाढ, ४) वैखानस, ५) कठ ।

सामवेदः - १) खादिरगृह्यसूत्रम्, २) गोभिलगृह्यसूत्रम् ।

अथर्ववेदः - १) गौतमगृह्यसूत्रम्, २) कौशिकगृह्यसूत्रम् ।

★ पारस्करगृह्यसूत्रस्य रचयिता –

पारस्करगृह्यसूत्रस्य रचयिता विषये विद्वत्सु मतभेदः वर्तते । ओल्डनबर्गः कथयति यत् पारस्करगृह्यसूत्रं कात्यायनश्रौतसूत्रस्य परिशिष्ट एव । किन्तु परम्परानुसारं प्रकृतगृह्यसूत्रस्य रचयिता कात्यायन तर्हि केषाञ्चितमते पारस्कर एव । कतिपयभारतीयवैदिकविदूषां मतं वर्तते यत् पारस्करः कात्यायनस्य शिष्य आसीत् ।

★ पारस्करगृह्यसूत्रम् –

सूत्रमिदं शुक्लयजुर्वेदेन सह सम्बद्धितं वर्तते । तत्र त्रीणि काण्डानि सन्ति । तत्र प्रथमे काण्डे १९ कण्डिकाः सन्ति । तासु कण्डिकासु यज्ञभूमिशोधनं, आचार्यपूजनं, कन्यादानविधानम्, सप्तपदी, वैश्वदेवयज्ञः तथा गर्भाधानात् निष्क्रमणपर्यन्तानां संस्काराणां वर्णनम् । द्वितीये काण्डे १७ कण्डिकाः सन्ति । अत्र चूडाकरणकेशान्तादि संस्काराः तथा ब्रह्मचारीणां कृते उपदेशः, नित्यहोमविधिः, स्नातकत्वसमयः तथा गुरुपूजा इत्यादयः विषयाः वर्णिताः सन्ति । तथा तृतीये काण्डे १५ कण्डिकाः सन्ति । तत्र आहिताग्निजन्यं नवान्न भोजनविधिवर्णनं, नवनिर्मितभवने प्रवेशविधिः, अशौचविधानम्, पशुयागः, अवकीर्णव्रतभङ्गादि विषयाः वर्णिताः सन्ति ।

★ संस्कारशब्दस्यार्थः –

सम् + कृञ् + घञ् तः निष्पन्नस्य संस्कारशब्दस्य अनेकाः अर्थाः भवन्ति । अस्य प्रयोगः संस्कृतिः प्रशिक्षणं व्याकरणजन्यशुद्धिः, संस्करणम् इत्यादिषु अर्थेषु भवति । दार्शनिकरीत्या दृष्ट्या अस्य अर्थः भवति यत् –

+ प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यज्ञाङ्गपुरोडाशेषु । (वाचस्पत्यम् – भाग – २)

+ स्नानाचमनादिजन्याः संस्काराः देहे उत्पद्यमानानि तद् अभिधानानि जीवे कल्प्यन्ते ।

(वाचस्पत्यम् – भाग – २)

+ संस्कारव्यवहाराऽसाधारणं कारणं संस्कारः । संस्कारः त्रिविधो वेगो भावना स्थितिस्थापकश्च ।

(तर्कभाषा – चौखम्भा)

★ संस्कारमाध्यमेन समाजनिर्माणम् –

पारस्करानुसारं संस्काराः निम्नलिखिताः सन्ति । १) गर्भाधानम्, २) पुंसवनम्, ३) सीमन्तोन्नयनम्, ४) जातकर्म, ५) नामकरणम्, ६) निष्क्रमणम्, ७) अन्नप्राशनम्, ८) चूडाकरणम्, ९) उपनयनम्, १०) केशान्तः, ११) समावर्तनम्, १२) विवाहः, १३) अन्त्येष्ट्यादयः त्रयोदशसंस्काराः पारस्करगृह्यसूत्रे वर्णिताः सन्ति ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्क्रमणोन्नाशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
केशान्तस्नानमद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥

(संस्कारभास्करः)

एतेषां संस्काराणां विस्तृतं वर्णनं प्रस्तूयते तेषां माध्यमेन समाजनिर्माणं कथं भवति तदपि प्रस्तूयते ।

१) गर्भाधानम् –

पत्नी कामोपभोगार्थं न अपितु लौकिकपारलौकिकजीवनस्य सहधर्मिणी वर्तते । सामाजिकरथस्य द्वे चक्रे स्तः पति तथा पत्नी । तयोः माध्यमेन सम्पूर्णस्य विश्वस्य सञ्चालनं भवति । सन्तानोत्पादनं गृहस्थजीवनस्य मूलाधारः वर्तते । यदा मनुष्यः स्व स्वरूपेण परिचितः भवति तदा तस्य कामुकताजन्य चञ्चलतायाः विसर्जनं भवति तथा एकाग्रता

केन्द्रीभूता भवति । तस्याः नाम एव गर्भाधानम् । गर्भाधानम् अर्थात् द्वे शरीरे द्वौ आत्मानौ तथा द्वे हृदये इत्यादीनां मिलनं वर्तते ।

२) पुंसवनम् –

पुत्रोत्पादनरूपमणेः आशावादीदृष्टिकोणस्य एषः पुंसवनसंस्कारः प्रतीकः । शौनकः वीरमित्रोदयसंस्कारप्रकाशे कथयति यत् "पुमान् प्रसूतये येन कर्मणा तत् पुंसवनम् ईरितम् ।" पारस्करानुसारं एषः संस्कारः गर्भगतसंतानास्य स्फूरणपूर्वे अर्थात् गर्भाधानानन्तरं द्वितीये वा तृतीये मासे करणीयः ।

३) सीमन्तोन्नयनम् –

सीमन्त अर्थात् कामना । आचार्यपारस्करानुसारम् अस्य संस्कारस्य अनुष्ठानं गर्भाधानानन्तरं षष्ठे वा अष्टमे मासे भवति । ऋषिमुनीनां मतानुसारेण पुत्रजन्मोत्सव एकः महत्वपूर्णः विषयः वर्तते । अतः अनेकानां संस्काराणां विधानं दत्तं वर्तते । आश्वलायन अपि कथयति यत् –

पत्न्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः सुदुर्भगाः ।
आयान्ति काश्चिद्राक्षस्यो रुधिराशनतत्परा ॥
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाह्यत्पतिः ।
सीमन्तकरणी लक्ष्मीस्तामावहति मन्त्रतः ॥

४) जातकर्म –

नारीणां सौन्दर्यं तासां मातृत्वे आश्रितम् । दाम्पत्यजीवनस्य सार्थकता सामाजिकप्रतिबद्धता पारिवारिकपरिवेश आदि अद्यापि मातृत्वे आश्रितम् । अतः जातकर्मसंस्कारस्य प्रभावः अस्माकं जीवनोपरि वर्तते । पारस्करमतानुसारं जातकर्मस्यापरम् अभिधानं सोष्यन्तीकर्म वर्तते । जातकर्मसंस्कारस्य सम्पूर्णं विधानं सरलम् एवं सहजरीत्या गृह्यसूत्रे दर्शनीयः वर्तते ।

५) नामकरणम् –

नामाखिलस्य व्यवहार हेतुः
शुभावहं कर्मसु भाग्यहेतुः ।
नाम्नैवकीर्तिं लभते मनुष्य–
स्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म ॥
(वीरमित्रोदय, संस्कारप्रकाशः)

सांसारिकसम्पूर्णव्यवहारस्य कारणं नाम वर्तते । एतत् तु कल्याणप्रदकर्मसु भाग्यस्य साधकः वर्तते । नाम्ना एव मनुष्यः यशस्वी भवति अतः नामकरणसंस्कारस्य अत्यन्तं महत्वं वर्तते । प्रायः सर्वेषु नाम्नि द्वे वा चत्वारि अक्षराणि अपेक्षते । श्रवणे सुखदं तथा उच्चारणे सुलभं नाम अपेक्षते । यस्य श्रवणमात्रेण लिङ्गभेदः स्पष्टः जायते । अतः समाजनिर्माणार्थम् अस्य महत्वं वर्तते ।

६) निष्क्रमणम् –

पारस्करानुसारं जन्मान्तरं चतुर्थे वा पञ्चमे मासे पिता बालकं संस्कारार्थम् आवासगृहस्य सीमितक्षेत्रात् बहिर्निष्काशयति । बाह्यजगता सह तस्य परिचयस्य पूर्वे तच्चक्षुरिति. मन्त्रेण सर्वप्रथममं सूर्यदर्शनं कारयति । मूलग्रन्थे कानिचित् विशेष विधिविनानि अपि दृष्टव्यानि सन्ति ।

७) अन्नप्राशनम् –

जन्मकालादेव शिशुः विकासोन्मुखः भवति । मनबुद्धितः शरीरपर्यन्तं सः विकासशीलः भवति । पञ्चमे वा षष्ठे मासे केवलेन दुग्धेन तस्य आवश्यकतापूर्तिर्न भवति अतः तस्मै अन्यस्य आवश्यकता वर्तते । सुश्रुतानुसारं षष्ठे मासे शिशु अन्नोपरि आश्रितः भविष्यति तादृशं करणीयम् । यथा –

षण्मासं चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च ।(सुश्रुतसंहिता, शारीरस्थान)

ब्राह्मणभोजनोपरान्त अस्य संस्कारस्य पूर्णता भवति ।

८) चूडाकरणम् –

एषः संस्कारः परलोकार्थं न अपितु जगतः अर्थे वर्तते । यदा वर्तमानजीवनं सार्थकं चेत् अन्य जीवनस्य विषये चिन्ता अनावश्यिकी वर्तते । स्वास्थ्यं, सौन्दर्यम्, स्वच्छता तथा शक्ति संवर्धनार्थं चूडाकरणसंस्कारस्य आवश्यकता वर्तते । महर्षिः चरकः कथयति यत् –

पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपं विराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं सम्प्रसाधनम् ॥ (चरकसंहिता)

९) उपनयनम् –

उप अर्थात् समीपं तथा नयन अर्थात् नेतुं गन्तव्यम् अर्थात् उपनयनस्य अर्थः भवति समीपं नेतुं गन्तव्यम् । सम्भवतः अत्र पारस्कराचार्यस्य प्रयोजनं गुरोः समीपं विद्याध्ययनार्थं गन्तव्यम् । छात्रजीवने प्रवेशस्य पूर्वे एषः संस्कारः कर्तव्यः । सर्वेषां त्रिवर्णानाम् उपनयनसंस्कारः निश्चितेव । यथा मनुना अपि उक्तम् –

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनयनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥

॥ मनुस्मृतिः- २-६६॥

ब्राह्मणादि वर्णसम्बन्धीनां छन्दसां पद्याक्षरसंख्यैरूपनयनस्य विधिः । वर्तमानसमाजे अपि प्रायः ब्राह्मणवर्णे अस्य संस्कारस्य प्रचलनं वर्तते ।

१०) केशान्तम् –

पारस्करमुनेः तात्पर्यः केशान्तेन सह वर्तते यत् प्रायः प्रथमं वारं केशश्मश्रुणां कर्तनम् । सुमुखं केशान्ते । केशान्तसंस्कारानन्तरम् एकवर्षं यावत् अथवा अल्पाति अल्पं त्रिंशत् दिनानि यावत् ब्रह्मचर्यस्य पालनम् आवश्यकम् ।

११) समावर्तनम् –

विधिवत् वेदाध्ययनं समाप्तं कृत्वा ब्रह्मचारी गुरोराज्ञां नीत्वा स्नानं करोति तदा सः स्नातकः कथ्यते । अत एव पारस्करेण समावर्तनाय स्नानम् इति शब्दप्रयोगः कृतः । ब्रह्मचर्याश्रमस्य अवधि ४८वर्ष पर्यन्ता मन्यते । वर्णाश्रमव्यवस्था प्राचीनभारतस्य सुदृढ व्यवस्था आसीत् । यस्यामुपरि सामाजिकव्यवस्था सुनियोजिता आसीत् । ४८वर्षेषु चतुर्णां वेदानाम् अध्ययनं समाप्तं जातं तथा यद्यपि कस्यचिदेकस्य वेदस्य अध्ययनान्तरमपि द्वितीयेऽस्मिन् आश्रमे शिष्यः गुरोराज्ञां नीत्वा स्नानोपरान्तं प्रविष्टुं समर्थः । गदाधरः स्वभाष्ये कुत्रचित् कथयति यत् ''दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैति ।'' अर्थात् ब्रह्मचर्यव्रतस्य पालनमपि एकः दीर्घः यज्ञ एव आसीत् । अत एव सत्रान्ते स्नानमावश्यकं मन्यते । वर्तमाने अपि ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेव अर्थात् स्नातको भूत्वा एव द्वितीयेऽस्मिन् आश्रमे प्रविष्टुं ब्रह्मचारी समर्थः ।

१२) विवाहः –

विवाहसंस्कार: मानवजीवनस्य एक आवश्यक एवं अपरिहार्य: संस्कार: वर्तते । समाजनिर्माणस्य एका आधारशिला विवाहो वर्तते । वैवाहिकजीवनं विहाय समाजस्य कल्पना एव न भवितुं शक्यते । पारस्करेण कुत्रापि विवाहस्य प्रकार:, असगोत्र, प्रतिलोम, कुलपरीक्षा इत्यादीनां विषयाणां चर्चा न कृता । किन्तु वर्णानुपूर्व्येण अनुलोमविवाहस्य पक्षधर: वर्तते । बालविवाहस्य विरोधी पारस्कर अस्ति ।

सम्प्रति सोत्साहेन जना: इमं संस्कार: कुर्वन्ति । विवाहसंस्कारानन्तरं गृहस्थाश्रमस्य प्रारम्भो भवति । तथा गृहस्थाश्रम: सर्वेषामाश्रमाणाम् आधार: वर्तते । यथा मनुस्मृतौ कथितं भगवता मनुना –

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तव: ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमा: ॥

१३) अन्त्येष्टि: –

मृत्यु: जीवनस्य अनिवार्यमङ्गं मन्यते । अत एव आचार्येण अन्त्येष्टि संस्कारस्य वर्णनं सविस्तृतं तृतीये काण्डे प्रस्तुतं कृतम् । शवसंरक्षणव्यवस्थाया: अपि वर्णनं विभिन्नस्तरेषु कृतम् । अन्त्येष्टिसंस्कारानन्तरं गृहे आगत्य किं किं करणीयम् आदि वर्णनानि सविस्तरं कृतं वर्तते । वर्तमानसमाजे अपि अस्य संस्कारस्य बहुमूल्यं वर्तते ।

★ **समाजनिर्माणम्** –

एतेषां संस्काराणां माध्यमेन वर्तमानसमये सुदृढसमाजस्य निर्माणं भवति । प्राचीनसमाजे तु एतेषां संस्काराणां महत्वम् आसीदेव किन्तु वर्तमाने अपि अत्यधिकं महत्वं वर्तते ।

★ **उपसंहार:** –

एवं प्रकारेण अस्माभि: एतेषां आधारं नीत्वा अथवा सोपानरीत्या सरलसहजरीत्या समाजनिर्माणं कर्तुं वयं शक्नुम इति ।

सन्दर्भग्रन्था:

१.वैदिकसाहित्यका इतिहास – डो. दे. ना. पाण्डेय
२.वैदिकसाहित्य एवं संस्कृति – कपिलदेव द्वीवेदी
३.वैदिकसाहित्यका इतिहास – डो. पी .वी. काणे
४.पारस्करगृह्यसूत्रम् – डो. जगदीशचन्द्र मिश्र
५.पाणिनीयशिक्षा
६.आश्लायनगृह्यसूत्रम्
७.आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्
८.सुश्रुतसंहिता
९.चरकसंहिता
१०.संस्कृतसाहित्य विमर्श:
११.मनुस्मृति – सस्तुसाहित्य
१२.संस्कारभास्कर: – स्वामी विद्यानन्द सरस्वती

સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમની જરૂરીયાત અને અનિવાર્યતા

સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસલેખ

4

બલર રવિન્દ્ર એસ.
(એમ.એ. સમાજશાસ્ત્ર)

પ્રસ્તાવના

સાંપ્રત કાલીન ભારતીય સમાજમાં કેટલીક નવી સમસ્યાઓ ઉભરતી અને ઉપસતી જોવા મળે છે. જેમાં વૃદ્ધજનોની સમસ્યાએ આજે વૈશ્વિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ છે. આ સમસ્યાને સમાજિક સાંસ્કૃતિક આધાર રહેલો છે. તેનો વ્યાપ અને ગંભીરતા વધતી જાય છે. વૃદ્ધજનો મુખ્યત્વે દરજ્જો ગુમાવવાની, ઉપેક્ષા થતી હોવાની, પરાવલંબનની, સામાજિક, આર્થિક અસલામતીની સામાજિક અલગતા અને એકલતાની એમ વિવિધ સમસ્યાનો સામનો કરતા હોય છે. વયવૃદ્ધિની સાથે તેઓનું મનો જગત બદલાતુ જાય છે. અને પલટાતી પરિસ્થિતિમાં તેઓને અનુકૂલન સાધવું મૂશ્કેલ બનતું જાય છે.

૧૯૪૮માં સામાજિક વિજ્ઞાન સંશોધન પરીષદે વૃદ્ધાવસ્થામાં સામાજિક અનુકુલન વિષય ઉપર સંશોધન અહેવાલ પ્રકાશીત કર્યો આ અહેવાલ અસર નીચે વયવૃદ્ધિ એક પ્રક્રિયા તરીકે અભ્યાસનો રસનો વિષય બન્યો. ત્યારબાદ વૃદ્ધાવસ્થા સબંધીત વિભિન્ન પાસાને લગતા જુદા-જુદા અભ્યાસો હાથ ધરવાની શરૂઆત થઇ જેના કારણે સમાજશાસ્ત્રની એક નવી શાખા તરીકે વૃદ્ધાવસ્થાનું સમાજશાસ્ત્ર વિસસ્યુ. (Sociology of Aging) જે વ્યવહારલક્ષી તથા સૈદ્ધાતિંક મહત્વ ધરાવે છે.

અહી સ્ત્રીને કેન્દ્ર સ્થાને રાખવામાં આવેલ છે. જેમાં વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતી વૃદ્ધાઓ તેની સમસ્યાના ઉકેલમાં કેવી ભૂમિકા ભજવે છે તે બાબતને નજર સમક્ષ રાખેલ છે. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીનો પ્રાચિન સમયમાં દરજ્જો સારો હતો. પરતું મધ્યયુગ અને બ્રીટિશ શાસન દરમ્યાન ઉધોગોનો વિકાસ શહેરીકરણ, નવા વિકસતા મૂલ્યો સ્ત્રીનાં સામાજિક સ્થાન પર વિપરીત અસરો પેદા કરી કુટૂંબમાં તેનું સ્થાન અને સ્થિતિ બગડવા લાગી, વિભકત કુટૂંબનાં કારણે ગૃહકલેશનાં કારણે ઘરમાં કાયમી કકાંસ જેવી બાબતોએ સમાજમાં વૃદ્ધાશ્રમો ઉભા કર્યા ત્યારે આજે જરૂરીયાત છે શું આજે વૃદ્ધાશ્રમ વૃદ્ધ મહિલાઓની સમસ્યાનાં ઉકેલમાં વૈકલ્પિક ઉપાય તરીકે કાર્ય કરી રહલ છે. તે બાબતને ધ્યાનમાં લઇ પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ રજુ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધનક્ષેત્ર

પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધનીય અભ્યાસ લેખ માટે ભાવનગરમાં આવેલ વૃદ્ધાશ્રમને ક્ષેત્ર વિસ્તાર તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે. ફુલછાબ રવિવાર તારીખ ૧૧/૦૫/૧૯૯૭ મુજબ ફકત ગુજરાત રાજયમાં જ ૫૧ જેટલા વૃદ્ધાશ્રમ છે. જેનુ વિભાજન કરતા ફકત મહિલા, ફકત પુરૂષો અને મિશ્ર સ્વરૂપનાં વૃદ્ધાશ્રમ જાણવા મળેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે ૧૯૯૫ ઓકટોમ્બર માટે અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવેલ તે અનુસંધાને રજુ કરવામાં માત્ર વૃદ્ધ મહિલાની પસંદગી કરવામાં આવેલ છે. ૬૨ જેટલી વૃદ્ધા ભાવનગર શહેરમાં આવેલ વૃદ્ધાશ્રમ ની પસંદગી કરી ફિલ્ડવર્ક દ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે. આ કુલ ૬૨ વૃદ્ધ મહિલા હતી તેમાંથી ફિલ્ડવર્ક દરમ્યાન ૮ વૃદ્ધા મળી શકેલ નહીં તેમજ માનસિક રીતે અસ્થિરતા ધરાવતી હોવાથી તેનો સમાવેશ કરાયો નથી.

સંશોધનન હેતૂઓ :-

આ અભ્યાસ લેખમાં નીચે મુજબનાં હેતુ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતી વૃદ્ધમહિલાઓની સામાજિક આર્થિક તથા કૌટુંબિક પાશ્ચદ્ ભૂમિકા તપાસવી.

૨. વૃદ્ધ મહિલાઓની સમસ્યાનું સમાધાન તથા સામાજિક રીતે તેનુ પુનઃ સ્થાપન કરવામાં વૃદ્ધાશ્રમની

ભૂમિકા તપાસવી.

૩. વૃદ્ધાશ્રમ વૃેમહિલાઓની સામાજિક, આર્થિક, માનસિક, શારીરિક, ધાર્મિક, જરૂરીયાતો સંતોષવામાં કેટલા અંશે સફળ થઇ છે તે તપાસનો હેતુ રહેલો છે.

૪. આ (ભાવનગરનાં) વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવાનાં કારણે તેમને જે અનુભવો થયા તેના આધારે આદર્શ વૃદ્ધાશ્રમ બનાવવા શું ? કરી શકાય તેનો ખ્યાલ મેળવવો.

૫. વૃદ્ધાશ્રમ ભવન નિર્માણમાં કેવી કેવી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ તે બાબતને હેતુ તરીકે પસંદ કરાયેલ છે.

સંશોધન પદ્ધતિશાસ્ત્ર :

આ અભ્યાસ લેખ માટે વૃદ્ધાશ્રમ વૃદ્ધ મહિલાઓની સમસ્યાનાં ઉકેલમાં ભૂમિકાને સંશોધન પ્રશ્ન તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે. પરંપરાગત ભારતીય સમાજનાં વિચાર આધારે સમાજ માટે કાળા ડાઘ સમાન હોવા છતા. સાપ્રંત સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમ જરૂરી નહીં પણ અનિવાર્ય બનવા લાગ્યા છે. આજના સમાજની જરૂરીયાત ગણીને તેનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો. આ અભ્યાસ માટે મુલાકાત અનુસૂચિ તથા ક્ષેત્રિય નિરીક્ષણ, તેમજ ગ્રંથાલય નો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. તેમજ મેળવેલ માહિતીને કોષ્ટકનાં સ્વરૂપમાં રજુ કરવામાં આવેલ છે. સૈદ્ધતિંક દ્રષ્ટિએ વિચારતા આ અભ્યાસને કાર્યાત્મકવાદી થિયરી તથા સુક્ષ્મ સ્વરૂપનાં અભ્યાસમાં ગણાવી શકાય.

વિશ્લેષણ :-

વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશતા વૃદ્ધજનનાં જીવનમાં મહત્વનાં શારીરિક, સામાજિક, અને માનસિક ફેરફારો થાય છે. વ્યાવસાયિક પ્રવૃતિમાંથી નિવૃતિ અને તેના કારણે નવરાશ ભર્યુ જીવન કુટુંબમાં જે સ્થાન હતું તે સ્થાન રહેતુ નથી સત્તમાં અચાનક ઘટાડો. તેના કારણે ઘવાતા અહ્મ અને તેની ભાવત્મકતા પર પડતી અસર અહી વૃદ્ધાશ્રમમાં જે મહિલા જોવા મળેલ તેની ઉંમર આધારીત નીચેનાં કોષ્ટકમાં જોતા.

ક્રમ	ઉંમરનો સમયગાળો	સંખ્યા	ટકા
૦૧	૬૦ થી ૭૦	૨૪	૪૬
૦૨	૭૧ થી ૮૦	૧૯	૩૭
૦૩	૮૧ થી વધુ	૦૯	૧૭
	કુલ	૫૨	૧૦૦

વૃદ્ધશ્રમમાં વસવાટ કરતી વૃદ્ધમહિલાઓની ઉંમર આધારીત તપાસ કરવામાં આવતા. ૬૦ થી ૭૦ સુધીની વય ધરાવનારી વૃદ્ધ મહિલાઓનું પ્રમાણ ૨૪ છે જે ટકાવરીમાં તપાસતા ૪૬ ટકા જેટલુ જાણી શકાય છે. તથા ૭૧ થી ૮૦ સુધીની વય ધરાવનારી વૃદ્ધ મહિલાઓનું પ્રમાણ ૧૯ છે જે ટકાવરીમાં તપાસતા ૩૭ ટકા જેટલુ જાણી શકાય છે. અંતમાં ૮૧ થી વધુ ઉંમર ધરાવનાર વૃદ્ધ મહિલાઓનું પ્રમાણ ૦૯ છે જે ટકાવરીમાં જોતા ૧૭ જાણી શકાય છે.

વૃદ્ધમહિલાઓની જ્ઞાતિનાં સ્તર આધારીત નીચેનાં કોષ્ટક પ્રમાણે જોવામાં આવતા

ક્રમ	જ્ઞાતિનુ સ્તર	સંખ્યા	ટકા
૦૧	ઉચ્ચ જ્ઞાતિ જૂથ	૩૬	૬૯
૦૨	મધ્યમ જ્ઞાતિ જૂથ	૦૯	૧૭
૦૩	નિમ્ન જ્ઞાતિ જૂથ	૦૭	૧૪
		૫૨	૧૦૦

ઉપરનાં કોષ્ટકને આંકડાકિય રીતે સમજવામાં આવતા કુલ ૫૨ વૃદ્ધમહિલાઓમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો દરજ્જો ધરાવનારનું સૌથી વધુ પ્રમાણ જે ૩૬ જેટલું છે. જે ટકાવારીમાં જોવામાં આવતા ૬૯ ટકા છે. તેમજ મધ્યમ જ્ઞાતિની બાબતમાં તપાસ કરતા કુલ ૫૨ માંથી ૦૯ જેટલા જાણી શકાય છે જે ટકાવરીમાં તપાસતા ૧૭ જેટલા જાણી

શકાય છે. અને અંતમાં નિમ્ન જ્ઞાતિ જૂથનું પ્રમાણ જોવામાં આવતા ૦૭ છે. જે ટકાવારીમાં ૧૪ જેટલા કહી શકાય. ટુંકમાં કહેવામાં આવતા ઉચ્ચ જ્ઞાતિની મહિલાઓનું પ્રમાણ વધુ છે.

વૃદ્ધમહિલાઓની સાંસારિક સ્થિતિનાં આધારે નીચેનાં કોષ્ટક પ્રમાણે જોવામાં આવતા

ક્રમ	સાંસારિક સ્થિતી	સંખ્યા	ટકા
૦૧	પતિ હયાત	૧૩	૨૫
૦૨	વિધવા	૩૯	૭૫
		૫૨	૧૦૦

ઉપરોકત કોષ્ટકને આકડાકિય રીતે વિચારવામાં આવતા જે વૃદ્ધ મહિલાના પતિની હાજરી છે. તેનું પ્રમાણ ૧૩ એટલે કે ટકાવારીમાં જોવામાં આવતા ૨૫ ટકા જણાય છે. તથા જેમના પતિની હાજરી જોવા મળતી નથી તેનું પ્રમાણ ૩૯ છે જે ટકાવારીમાં ૭૫ ટકા છે. એટલે કહી શકાય કે વૃદ્ધમહિલાને મોટાભાગે પતિની ગેરહાજરીમાં વૃદ્ધાશ્રમમાં આવવાનો ભોગ બનવું પડતુ હશે. ભારતીય સમાજમાં પુરૂષ પ્રધાન પરિસ્થિતી જોવા મળે છે. સ્ત્રીને ઘરની બહાર નીકળવા ન દેવી, આર્થિક રીતે સંપૂર્ણપણે પોતાનાં પતિ પર નિર્ભર અને પતિનાં અવસાન બાદ સંપૂર્ણપણે દિકરા કે દિકરી પર આધારિત હોવાનાં કારણે તેને પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. પતિની હાજરીમાં ભરણપોષણનાં પ્રશ્નો રહેતા નથી પણ પતિના અવસાન બાદ વિધવા માટે પ્રશ્નો ઉભા થવાથી વૃદ્ધાશ્રમનો સહારો લેતા થયા છે. તેમ કહી શકાય.

વૃદ્ધમહિલાઓનું શૈક્ષણિક સ્તર આધારીત વિભાજન નીચેનાં કોષ્ટકમાં જોતા.

ક્રમ	શૈક્ષણિક સ્તર	સંખ્યા	ટકા
૦૧	અભણ	૧૨	૨૩
૦૨	પ્રાથમિક	૧૭	૩૩
૦૩	માધ્યમિક / ઉ.મા	૧૯	૩૬
૦૪	સ્નાતક	૦૨	૦૪
૦૫	માહિતી આપેલ નથી	૦૨	૦૪
		૫૨	૧૦૦

સામાન્યપણે ઉપરોકત કોષ્ટકને તપાસતા કહી શકાય નિરક્ષરતા તેમજ અલ્પ શિક્ષણનાં કારણે વૃદ્ધ મહિલાને વૃદ્ધાશ્રમમાં જવુ પડતુ હશે. કેમકે શિક્ષણ એ આધુનિક મૂલ્યોનું ઘડતર કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વૃદ્ધ મહિલા જો શિક્ષણ લીધેલી હશે તો કુટૂંબમાં કંકાસ/ કકળાટ કે પછી કુટૂંબમાં સરમૂખત્યાર શાહી જેવા મૂલ્યોની અવગણના કરી નવા મૂલ્યો સ્વીકાર કરતી થાય તો ઘરનાં અન્ય સભ્યનાં નિર્ણય પણ સ્વીકારતી થાય. પણ મોટા ભાગે વૃદ્ધ મહિલા ઘરમાં પોતાનાં હાથમાં રીમોંટ કટ્રોલ રાખવા માંગે છે. જે મૂલ્યાત્મક સંઘર્ષ તરફ દોરી જાય છે. જેનો અંજામ તેને વૃદ્ધાશ્રમમાં જવુ પડે છે.

વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેતી વૃદ્ધ મહિલા કેવા વિસ્તારમાંથી આવે છે તે નીચેનાં કોષ્ટકમાં જોતા.

ક્રમ	વિસ્તાર	સંખ્યા	ટકા
૦૧	શહેરી	૫૦	૯૬
૦૨	ગ્રામીણ	૦૨	૦૪
		૫૨	૧૦૦

ઉપરોકત કોષ્ટકને આંકડાકિય રીતે વિચારવામાં આવતા શહેરી વિસ્તારમાંથી આવતી વૃદ્ધ મહિલાઓની સંખ્યા ૫૦ છે જે ટકાવારીમાં ૯૬ ટકા જણાય છે. તેમજ ગ્રામીણ વિસ્તારમાંથી આવતી વૃદ્ધમહિલાઓનું પ્રમાણ ફકત

૨ જ એટલે કે ૦૪ ટકા જાણવા મળે છે. સામાન્ય પણે શહેરી સમુદાયેમાં વિભક્ત કુટૂંબ જવો મળેછે તેમજ ઘરોમાં જોવા મળતી સાંકડાશ વૃદ્ધાશ્રમમાં પુશ ફેકટર બને છે. તો સાથે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં જોવા મળતી સંયુકત કુંટુબની ભાવના લાગણીનાં સબંધો લોકલાજ વગેરે કારણો ને લીધે માતા-પિતાને વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકવાનું ટાળે છે.

વૃદ્ધાશ્રમમાંથી પોતાનાં ઘરે પરત થવાની બાબતમાં જોવા મળતા પ્રતિભાવ

ક્રમ	પ્રતિભાવ	સંખ્યા	ટકા
૦૧	ઘરે જવા સંપૂર્ણ સમંત	૦૧	૦૨
૦૨	ઘરે જવા સમંત	૦૨	૦૪
૦૩	તટસ્થ (કુટુંબ જ નથી)	૧૦	૧૯
૦૪	ઘરે જવા અસમંત	૦૯	૧૭
૦૫	ઘરે જવા સંપૂર્ણ અસમંત	૩૦	૫૮
		૫૨	૧૦૦

ઉપરની આંકડાકિય માહિતીને વિગતે વિચારવામાં આવતા જે વૃદ્ધમહિલા વૃદ્ધાશ્રમમાંથી ઘરે જવા ઇચ્છા વ્યકતા કરે છે તેનું કુલ પ્રમાણ ૦૩ છે જે ટકાવારીમાં ૦૬ થાય છે. જયારે જે વૃદ્ધમહિલાને ઘર જ નથી અર્થાત કોઇ કુંટૂંબનાં સભ્યોજ હયાત નથી તેવા પ્રતિભાવ આપનારનું પ્રમાણ ૧૦ છે જે ટકાવારીમાં તપાસતા ૧૯ ટકા જાણી શકાય છે. અને અંતમાં જે ઘરે જવાજ નથી માંગતી તે વૃદ્ધમહિલાઓનું પ્રમાણ ૩૯ એટલેકે ટકાવારીમાં ૭૫ ટકા જેટલું જાણી શકાય છે.

ઉપરોકત આંકડાકિય બાબતોને જોતા કહી શકાય કે વૃદ્ધમહિલાઓને પોતાનાં ઘર કરતા વૃદ્ધમહિલાઓને વૃદ્ધાશ્રમમાં માનસિકશાંતિ, સામાજિકશાંતિ, ધાર્મિકશાંતિ, તથા ભરણપોષણ વગેરેને સલામતી સારી રીતે મળી રહેતી હશે. જેથી પોતે હવે ઘરે પરત જવાનું ઇચ્છતી નહીં હોય. તેવું માની શકાય.

વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવું પસંદ છે તે બાબતનાં પ્રતિભાવ

ક્રમ	પ્રતિભાવ	સંખ્યા	ટકા
૦૧	પસંદ નથી.	૦૬	૧૨
૦૨	પસંદ છે.	૩૬	૬૯
૦૩	વૃદ્ધાશ્રમ વગર ઉદ્ધાર નથી	૧૦	૧૯
		૫૨	૧૦૦

ઉપરોકત કોષ્ટકને વિચારવામાં આવતા વૃદ્ધાશ્રમમાં રહેવુ પસંદ નથી તેવુ જણાવતી વૃદ્ધમહિલાઓનું પ્રમાણ ૦૬ છે જે ટકાવારીમાં જોતા ૧૨ ટકા કહી શકાય. તેમજ પસંદ છે તેવું જણાવનાર વૃદ્ધમહિલાઓનું પ્રમાણ ૩૬ છે. જે ટકાવારીમાં તપાસતા ૬૯ ટકા જેટલુ જણાય આવે છે. તેમજ વૃદ્ધાશ્રમ વગર ઉદ્ધાર નથી એટલે કે ફરજીયાત પણે વૃદ્ધાશ્રમમાં જ રહેવું પડે તેમ છે, તેવુ જણાવનાર કુલ ૧૦ વૃદ્ધમહિલા મળી આવેલ જે ટકાવારીમાં ૧૯ ટકા કહી શકાય.

ઉપરોકત આંકડાકિય માહિતીના આધારે એટલુ કહી શકાય કે વૃદ્ધાશ્રમમાં એવી સુવિધા ઉભી કરવામાં આવી છે કે વૃદ્ધમહિલા પોતાનાં ઘરમાં જ રહે છે તેવો અહેસાસ કરાવી શકેલ છે. જેથી પોતે પોતાનાં મુળ ઘરે જવા ઇચ્છા રાખતી નથી. અને વૃદ્ધાશ્રમનેજ પોતનું ઘર માનીને રહેતી થઇ હોય તે બાબત જણાઇ આવે છે.

સંશોધનનાં તારણો :-

ઉપરોકત કોષ્ટકનાં આધારે નીચે પ્રમાણે તારણો જોવામાં આવતા.

૧. વૃદ્ધાશ્રમમાં મોટા ભાગે ઉચ્ચજ્ઞાતિની વૃદ્ધમહિલાઓનું પ્રમાણ વધુ જાણવા મળે છે.

૨. વૃદ્ધાશ્રમમાં મહિલાઓનું વધુ પ્રમાણ અશિક્ષિતનું જોવા મળે છે.

૩. વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ગ્રામીણ કરતાં શહેરી વિસ્તરમાંથી આવતી વૃદ્ધમહિલાનું પ્રમાણ વધુ જોઇ શકાય છે.

૪. સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમ વૃદ્ધમહિલાઓની સામાજિક, માનસિક, આર્થિક સલામતી, ધાર્મિક

શાંતિ, તથા સામાજિક અનુકૂલન સાધવામાં ભૂમિકા ભજવે છે.

સમાપન :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ લખવા માટે ફિલ્ડવર્ક કરીને વૃદ્ધ મહિલાઓની મુલાકાત લઇને સમાજશસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે. તે અભ્યાસનાં આધારે એ બાબત કહી શકાય છે કે સાંપ્રત સમયમાં વૃદ્ધાશ્રમ એ જરૂરી નહીં પણ અનિવાર્ય બન્યા છે. શહેરીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ, નવી પેઢીમાં વધતુ જતુ શિક્ષણનું પ્રમાણ વગેરે કારણોને લીધે સ્થળાંતર, નવા મૂલ્યોનું ઘડતર વગેરે કારણો અને બીજી બાજુ વૃદ્ધાશ્રમમાં પણ સ્વમાનભેર જીવન જીવવાની લાલસાના કારણે વૃદ્ધાશ્રમ ઉભા થતા જાય છે.

સંદર્ભસુચી :-

(૧) આધુનિક ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ એ.જી.શાહ અને જે.કે. દવે અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ. ૧૯૯૮
(૨) સામાજિક સમસ્યાઓ (એમ.એ)એ.જી.શાહ અને જે.કે. દવે અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ. ૧૯૯૮
(૩) જીવન સંધ્યાનાં રંગો (વૃદ્ધાવસ્થાનાં આગમન, અનુભવો અને અનુભૂતિ વિષયક લેખોનો સંગ્રહ) નવભારત સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદ (૧૯૮૬)
(૪) The Elderly in India, Dandekar Kumudini, Sage Pub. New Delhi (1996)
(૫) Problems of Social Adjustment In old Age. Misshra Saraswati. Gian Pub. House (1989)
(૬) Retired and Aged People. Sati P.N . Mittal pub. Delhi (1998)
(૭) The India's Elderly : Burden or Challenge ? Rajan, Mishra and Sharma.Sage Pub. New Delhi (1988)

5

'સાહિત્યદર્પણ' ના વિષયવસ્તુની સંક્ષિપ્ત વિવેચના

ડો.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી
જી.એમ.ડી.સી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, નખત્રાણા.

વિશ્વનાથે પોતાના ગ્રન્થ 'સાહિત્યદર્પણ'નો વર્ણ્ય વિષય ***કાવ્યનું સર્વાંગીણ વિવેચન*** રાખ્યો છે.તેઓ કાવ્યને કવિકર્મ માનીને એક સફળ કવિ થવા માટે જે સૈદ્ધાન્તિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, તેનું સરલ અને સરસ રીતે અલ્પમતિવાળા પાઠકોને બોધ કરાવવાનું જ પોતાનું પરમલક્ષ્ય સમજે છે.કાવ્યફળની ચર્ચા કરતા કહે છે :

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ।।

કાવ્યના દરેક અંગોને પૃથક્ પૃથક્ દર્શાવવા માટે વિશ્વનાથે પોતાના બહુમૂલ્ય ગ્રન્થ 'સાહિત્યદર્પણ'માં દશ પરિચ્છેદોનો સહારો લઈ સમગ્ર કાવ્યશાસ્ત્રીય વિષયોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.

પ્રથમ પરિચ્છેદ : આ પરિચ્છેદમાં આચાર્ય વિશ્વનાથે મમ્મટ વગેરે કાવ્યશાસ્ત્રીઓની કાવ્યસંબંધી માન્યતાઓની સમીક્ષા કરતા તેમની ત્રુટિઓનું પ્રયત્નપૂર્વક સાંકેતિક વિવેચન કર્યું છે. **वाक्यं रसात्मकं काव्यम्** આ કાવ્યની પરિભાષા દ્વારા પોતાના મૌલિક વિષયની સ્થાપના કરી છે.કવિનું માનવું છે કે કાવ્યત્વ સામાન્ય માણસની ભાષાના બોલચાલના શબ્દાર્થોમાં ન રહીને કવિ ભાષાના શબ્દાર્થોમાં રહે છે; કાવ્યત્વ પ્રયોજક શબ્દાર્થ વિશિષ્ટ હોય છે.શબ્દાર્થના વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિપાદન હેતુ જુદા જુદા આલંકારિકોએ જુદા જુદા મત પ્રકટ કર્યા છે.જેનો આ પરિચ્છેદમાં ઉલ્લેખ કરતા તેમનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.આ ક્રમમાં તેમણે સૌપ્રથમ કાવ્યપ્રકાશકાર આચાર્ય મમ્મટની કાવ્ય – પરિભાષા **तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि** ને પસંદ કરી છે. આ સંદર્ભે વિશ્વનાથનું કહેવું છે કે, 'દોષાભાવ કાવ્યનું નિર્માપક તત્ત્વ ન માનવું જોઈએ,કારણ કે દોષ રહેવા છતાં શબ્દાર્થમાં કાવ્યત્વ જેમનું તેમ જ બનેલું રહે છે.તેની ઉપાદેયતા ભલે પૂરી થઈ જતી હોય.' તેમણે ગુણોને પણ શબ્દાર્થના વિશેષણ માન્યા નથી, કારણ કે કાવ્યગુણ શબ્દમાં નહી પરંતુ રસમાં હોય છે.આ જ રીતે અલંકાર પણ કાવ્યનો અનિવાર્ય ધર્મ નહિ, પરંતુ આગન્તુક ધર્મ છે.આ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જ દર્પણકારે મમ્મટ પછીના આચાર્ય કુન્તકના 'વક્રોક્તિજીવિતમ્' અંગે એમ કહ્યું કે વક્રોક્તિ અલંકાર માત્ર હોવાથી કાવ્યાત્મા અથવા ધર્મી ન હોઈ શકે, તેથી કાવ્યનું આ લક્ષણ પણ યોગ્ય જણાતું નથી.ધ્વનિના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય આનન્દવર્ધનના काव्यस्यात्मा ध्वनिः ના સિદ્ધાન્તની પણ સમીક્ષા કરતા તેને પણ દોષપૂર્ણ ગણાવી છે.દર્પણકારના મતે ધ્વનિનું ક્ષેત્ર માત્ર કાવ્ય સુધી જ સીમિત નથી.પરંતુ વસ્તુ અને અલંકાર સુધી પોતાનામાં સાચવીને બેઠું છે.પરિચ્છેદના અંતે દર્પણકારે રીતિના કથાનક આચાર્ય વામનની કાવ્યત્મા સમ્બન્ધી માન્યતાને એમ કહીને નકારી છે કે રીતિ અવયવ – સંસ્થાન અને વયોવિન્યાસથી વિશેષ વધારે કંઈ જ નથી.આ રીતે આ પ્રથમ પરિચ્છેદમાં વિશ્વનાથે પોતાના પૂર્વવર્તી આલંકારિકોના મતોનો દોષનિર્દેશ કરીને પોતાની પરિભાષા वाक्यं रसात्मकं काव्यम् સ્થાપના કરી છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ : આ પરિચ્છેદમાં દર્પણકારે વાક્યના સ્વરૂપની વિવેચના કરતા મહાવાક્ય અને વાક્ય સ્વરૂપ નિરૂપક પદોચ્ચયનો પણ વિચાર કર્યો છે.તેની સાથે જ અર્થ - પ્રકારનું નિરૂપણ કરતા શબ્દોનો અર્થબોધ

કરાવવાવાળી ત્રણ શક્તિઓ અભિધા, લક્ષણા અને વ્યંજનાનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે.છેલ્લે અભિહિતાન્વય-વાદીઓના 'તાત્પર્યાર્થ' નામની વૃત્તિ પર પણ સંક્ષિપ્ત વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો છે.તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દર્પણકારને શબ્દની ત્રણ જ શક્તિઓ જ અભિપ્રેત હતી, ચોથી શક્તિ 'તાત્પર્ય' વિશે તેમણે પણ આચાર્ય મમ્મટની જેમ ઉદાસીનતા જ બતાવી છે.આચાર્ય મમ્મટે પણ કાવ્યશાસ્ત્રમાં **तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्** જ કહ્યું છે.

અભિધાશક્તિનું વર્ણન કરતા દર્પણકારનો મત છે કે શબ્દબોધનું પ્રથમ સોપાન તે અભિધા કહેવાય છે. વ્યક્તિ પ્રથમ શબ્દને સાંભળીને **अस्मात् शब्दात् अयमर्थः बोधकः** એ ન્યાયે અર્થબોધ કરાવે છે.આને જ શબ્દનો મુખ્યાર્થ અથવા વાચ્યાર્થ પણ કહે છે.તેનું પારિભાષિક નામ સંકેતિત પણ છે.આ શબ્દ દ્વારા જ સંકેતિત થાય છે. સંકેત ગ્રહણ કરવા માટે દર્પણકારે નૈયાયિકો દ્વારા ગણાવવામાં આવેલ સાધનોને જ માન્યતા આપી છે. જેમકે –

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यताः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।।

આ સંબંધે સંકેતગ્રહ જાતિ (ઉપાધિ)માં થાય કે વસ્તુ – ગુણ – ક્રિયા – દ્રવ્યાદિરૂપ વ્યક્તિમાં ? એ પ્રશ્ન ઊભો કરીને દર્પણકારે સ્પષ્ટ ઘોષણા કરી છે કે સંકેતગ્રહ ઉપાધિમાં જ માનવો જોઈએ, નહિ કે વ્યક્તિમાં. કારણ કે ત્યાં આનન્ત્યદોષ રહેલ છે.

અભિધા પછી બીજી શક્તિ તે ***લક્ષણાશકિત*** છે.જયારે અભિધા શક્તિ પોતાનો મુખ્યાર્થ, જે કવિને અભિપ્રેત છે, શબ્દોના સંકેતથી નથી આપી શકતા ત્યારે કવિને અભિપ્રેત અર્થને સૂચિત કરવા માટે લક્ષણાવૃત્તિનો આશરો લેવામાં આવે છે.દર્પણકારના મતાનુસાર લક્ષણાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે છે.

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढे प्रयोजनद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ।।

લક્ષણા ત્યાં થાય છે કે જયારે અનેક શબ્દોના મુખ્યાર્થોનો પરસ્પર અન્વય બાધિત થાય, ત્યારે આ સંબંધને બનાવી રાખવા માટે શબ્દના અનેક અર્થોમાંથી વાક્યતા બનાવી રાખવાવાળો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ અન્ય અર્થ (મુખ્યાર્થ ભિન્ન) પણ ત્યારે જ ગ્રહણ કરી શકાય છે જયારે તેની પાછળ કોઈ રૂઢિ અથવા તેવું માનવાના પ્રયોજનનો તર્ક હોય. ઉદાહરણ તરીકે જયારે વક્તા કહે છે : ' गौः जल्पति ' ત્યારે શીંગડા, પૂંછડીવાળા પ્રાણીનો કોઈ અન્ય સાથે વાર્તાલાપ કરવો અસંભવ જણાય છે.તેથી તેના જેવા જ સ્વભાવવાળા સીધા સાદા મન્દબુદ્ધિ માણસ દ્વારા વાતચીત કરવા જેવા અર્થની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે.આમાં વક્તાનું પ્રયોજન તે વ્યક્તિના અત્યન્ત ભોળપણ અને મન્દમતિને દર્શાવવાનો ઈશારો કરવાનું છે.આ જ રીતે 'कलिङ्गः साहसिकः' આ પ્રયોગમાં कलिङ्ग શબ્દથી **કલિંગદેશવાસી** અર્થ લક્ષણા દ્વારા જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.આ રીતે વિશ્વનાથે લક્ષણા કરવા માટે ચાર મુખ્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. – મુખ્ય અર્થનો બાધ (અન્વય ન હોવો), મુખ્યાર્થથી સંબંધિત અન્ય કલ્પિત અર્થ, રૂઢિ અને પ્રયોજન.

રૂઢિ અને પ્રયોજનને દર્પણકારે પદ અને વાક્યમાં વિભક્ત કરીને લક્ષણાના કુલ મળીને ૮૦ પ્રકાર ગણાવ્યા છે.સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં લક્ષણાનો પ્રયોગ વધુમાં વધુ ૮૦ પ્રકારથી કરી શકાય છે, જ્યારે અભિધા સર્વવ્યાપક છે.લક્ષણાથી જ કવિ-ભાષા બનવાની શરૂઆત થાય છે, જે વ્યંજનાશક્તિનો સહયોગ મેળવીને એક વિચિત્રકલ્પનાલોકનું સર્જન કરે છે.

અભિધા અને લક્ષણા પછી દર્પણકારે વ્યંજનાશક્તિનું નિરૂપણ આ પ્રકારે કર્યું છે.

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ।

सा वृत्तिर्व्यंजना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥

જ્યારે અભિધા મુખ્યાર્થ અને લક્ષણા લક્ષ્યાર્થ બતાવીને અટકી જાય ત્યારે પણ વાક્યમાં કંઈક ન કહેવાનું રહી જાય છે,જેને વ્યંજનાશક્તિ વ્યક્ત કરે છે.જેમકે, गङ्गायां घोषः માં गङ्गा = નદી અને घोषः=વાસસ્થલનો અર્થ બતાવીને શાન્ત થઈ ગઈ.લક્ષણાથી ***ગંગાસમીપવર્તી કિનારાનો પ્રદેશ*** આ પ્રકારનો અર્થ આપીને અટકી ગઈ. પરંતુ શીતલત્વ અને પાવનત્વાદિની પ્રતીતિ અવ્યક્ત રહી ગઈ. આ ઊણપને વ્યંજનાશક્તિ પૂરી કરી દે છે. વ્યંજનાશક્તિ ફક્ત લક્ષણાના પ્રયોજનોને જ નહિં, પરંતુ કાવ્યના આત્મભૂત રસ, સહચારી ભાવો તથા અન્તર્જગતની વિવિધ અનુભૂતિયોને પણ અભિવ્યક્ત કરે છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ : ત્રીજા પરિચ્છેદમાં વિશ્વનાથે રસ(કાવ્યરસ)નો વિસ્તૃત પરિચય કરાવ્યો છે.તેમણે ભરતસૂત્ર **विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पतिः** ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે.

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥

વિશ્વનાથે રસની નિષ્પત્તિનો અર્થ ચર્વણા દ્વારા પ્રાપ્ત થતા રસની જેમ આનન્દાનુભૂતિને માન્યો છે. રસાનુભૂતિ સહૃદય વાચકને જ થાય છે, પાત્રોને નહિં.મમ્મટની જેમ વિશ્વનાથે પણ શાન્તરસને માન્યતા આપીને રસોની સંખ્યા નવ માની છે.દસમો રસ **વાત્સલ્ય** છે.તેમણે ગ્રહોની જેમ રસોની મૈત્રી અને શત્રુતાની પણ કલ્પના કરી છે.જે રસ બીજા રસને પુષ્ટ કરે તે મિત્ર છે, નહિ તો શત્રુ છે.તેમણે પોતાના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ નારાયણના મતનું ઉદ્ધરણ લઈને અદ્ભૂત રસને મૂળ રસ તરીકે સ્વીકૃત કર્યો છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ : વિશ્વનાથે સાહત્યદર્પણના ચોથા પરિચ્છેદમાં કાવ્યધ્વનિયોનું વિસ્તૃત વિવેચન કરતા તેના ભેદ - પ્રભેદનો વિચાર કર્યો છે.ધ્વનિકાવ્યના અવિવક્ષિતવાચ્ય અને વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય – આ બે મુખ્ય ભેદ પાડીને એના ભેદોનું વર્ણન સોદાહરણ પ્રસ્તુત કર્યું છે.એથી વિશેષ ગુણીભૂતવ્યંગ્ય કાવ્યના આઠ પ્રકારના કાવ્યોનું વર્ણન પણ કર્યું છે.આ પરિચ્છેદમાં તેમણે કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટની ‘ચિત્રકાવ્ય’ સંબંધી માન્યતાનું ખંડન કર્યું છે.

પંચમ પરિચ્છેદ : આ પરિચ્છેદ વ્યંજનાવૃત્તિથી શણગારાયો છે.તેમાં અભિધા, લક્ષણા અને તાત્પર્ય વૃત્તિમાં વ્યંજનાનો અન્તર્ભાવ માનવાવાળાઓના મતનું ખંડન કરતા વાચ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થના મૌલિક ભેદોમાં વ્યંજનાની માન્યતાને સ્થાપિત કર્યો છે.અહીં વ્યંજનાને સ્વતન્ત્ર માન્યતા ન આપવાવાળા આલંકારિકોના મતનું ખંડન કરીને વ્યંજનાની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી છે.વ્યંજના અને રસનાને ચોથી વૃત્તિના બે નામ અને રૂપથી ઘોષિત કરી છે.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ : આ પરિચ્છેદમાં કાવ્યના દશ્ય અને શ્રવ્ય એમ બે ભેદ પાડીને તેના પણ ભેદ અને ઉપભેદોનું સાંગોપાંગ વિવેચન કર્યું છે.પ્રથમ ભેદ દશ્યકાવ્યને રૂપકની સંજ્ઞા આપતા આચાર્ય ધનંજયના રૂપક – નિરૂપણનો વિસ્તાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.તેની સાથે જે 'દશરૂપક' માં સ્થાન ન મળી શક્યું તેમને પણ દર્પણકારે આવરી લીધા છે.શ્રવ્યકાવ્યની ચર્ચા કરતા તેને પદ્ય,ગદ્ય અને ચમ્પૂ કાવ્યમાં વિભક્ત કર્યા છે.આ સંદર્ભે મહાકાવ્ય- ખંડકાવ્ય- મુક્તક – યુગ્મક – કથા – આખ્યાયિકા વગેરેની પણ વિસ્તૃત વિવેચના કરવામાં આવી છે.

સપ્તમ પરિચ્છેદ : અહીં વિશ્વનાથે કાવ્યગત દોષોનું વિશદ વિવેચન પ્રસ્તુત કર્યું છે.દોષની પરિભાષા આપીને તેના પદ, પદાંશ, વાક્ય, અર્થ અને રસ દોષના રૂપમાં વિભક્ત કરીને અધ્યયનો પ્રયાસ કર્યો છે.દોષોનું વિવેચન કરતા તેમણે નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે.અલંકારોમાં આવતા દોષો ઉપર પણ કવિરાજની દૃષ્ટિ પડી છે અને તેનું વિસ્તૃત વિવેચન આ પરિચ્છેદમાં કરવામાં આવ્યું છે.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ : અહીં દર્પણકારે કાવ્યમાં ગુણતત્ત્વના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગ પર પ્રકાશ પાડતા માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ – આ ત્રણ ગુણ જ સ્વીકાર્યા છે.ત્રણેય ગુણોનું પૃથક પૃથક સાંગોપાંગ નિરૂપણ કરીને દર્પણકારે પોતાના પૂર્વાલંકારિકો દ્વારા પ્રતિપાદિત દશ શબ્દગુણો અને દશ અર્થગુણોનો અન્તર્ભાવ આ ત્રણ ગુણોમાં જ બતાવ્યો છે.આ પરિચ્છેદમાં વિશ્વનાથે ગુણને રસના ઉત્કર્ષાધાયક તત્ત્વના રૂપમાં સ્વીકાર કર્યો છે. તેમનું કથન છે –

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥

કવિરાજ વિશ્વનાથે બધા જ રસવાદી આલંકારિકોની જેમ માધુર્ય, ઓજ અને પ્રસાદ ગુણને રસમાત્રનો ધર્મ માન્યો છે.તેઓ આ ગુણોને વામનાદિની જેમ શબ્દાર્થ ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાના પક્ષમાં નથી. વળી, માધુર્યાદિ ગુણોના સ્વરૂપ – નિરૂપણમાં અન્ય ધ્વનિવાદી આચાર્યોથી જુદાપણું પણ રાખતા હોય તેમ જણાય છે.

નવમ પરિચ્છેદ : આ પરિચ્છેદમાં દર્પણકારે રીતિવિષયક ગહન વિચાર કર્યો છે.તેમણે વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાલી અને લાટી – આ ચાર રીતિઓને માન્યતા આપી છે.વિશ્વનાથાનુસાર રીતિ એટલે માધુર્યાદિ ગુણનો અભિવ્યંજક પદ – વિન્યાસ.તેને અવયવસંસ્થાનવિશેષવત્ ની સંજ્ઞા આપતા તેઓ કહે છે –

पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ॥

રીતિ – વિવેચનમાં વિશ્વનાથે આચાર્ય મમ્મટનું અનુસરણ કર્યું છે.પરંતુ અન્ધાનુકરણ કર્યું નથી.તેઓ ક્યાંક પોતાનો વૈમત્ય પણ પ્રકટ કરે છે; સાથે સાથે અન્ય આચાર્યો દ્વારા પ્રતિપાદિત મતોની આલોચના પણ કરે છે. તેમણે પાંચાલી રીતિને વૈદર્ભી અને ગૌડીનું સમ્મિશ્રણ માન્યું છે.અહીં તે જાણવું પણ આવશ્યક છે કે કવિરાજે રસવાદ અને રીતિવાદની વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

દશમ પરિચ્છેદ : અન્તિમ પરેચ્છેદમાં દર્પણકારે શબ્દાલંકારો તથા અર્થાલંકારોની વિવેચના કરી છે. વિશ્વાનાથે અલંકારોને રસાદિનો ઉપકાર કરવાવાળા અસ્થિર ધર્મ માન્યા છે.પરંતુ તેમણે ક્યાંય પણ એવું કોઈ ઉદાહરણ લીધું નથી કે જેનાથી એ પ્રમાણિત થાય કે અલંકાર કાવ્યનો અસ્થિર ધર્મ છે.આચાર્ય મમ્મટના **अनलंकृती पुनः क्वापि** નું ખંડન પણ એ જ દર્શાવે છે કે વિશ્વનાથ અલંકારને સ્થિરધર્મ માનવાના પક્ષમાં છે.

આમ, કવિરાજ વિશ્વનાથે તેમના બહુમૂલ્ય ગ્રન્થ એવા **સાહિત્યદર્પણમાં** કાવ્યસાહિત્યનું સર્વાંગીણ અધ્યયન પ્રસ્તુત કર્યું છે.સરસ અને સરલ ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્રના ગૂઢ રહસ્યોને જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડીને કાવ્યાનન્દાનુભૂતિમાં સહાયતા કરી છે.

....

6

जनसंचार माध्यम और हिन्दी

डॉ.लविन्द्रसिंह आर.लबाना
जी.एम.डी.सी-कोलेज,नखत्राणा

'संचार' संस्कृत के 'सम' उपसर्ग और 'चर' धातु से बना है जिसका अर्थ है 'चलना'| जब दो व्यक्तियों के बीच मन के किसी भाव विचार का आदान-प्रदान होता है या एक व्यक्ति कोई जानकारी दुसरे तक पहुंचाए उसे संचार कहा जाता है | अंग्रेजी में संचार को 'communication' भी कहा जाता है जो लैटिन के 'communis' से बना है ,जिसका अर्थ है -किसी वस्तु या विषय का सबके लिए साजा होना |

यानि संचार को दो व्यक्तियों के बीच विचारों का आदान-प्रदान होने के कारण वह एक प्रकिया है | इसी प्रकिया से मनुष्य एक-दुसरे के मन की बात जानकर उसे समज सकता है और ज्ञान प्राप्त कर सकता है | स्वातंत्र्योतर युग में टेक्नोलोजी की रफ्तार से संचार माध्यमों में क्रांति आ रही है | जनसंचार माध्यमों में आकाशवाणी,दूरदर्शन फिल्म,कम्प्यूटर ,इंटरनेट आदि आते है | इन माध्यमों से हम जीवन जरूरियात की वस्तुओं से माहितगार हो सकते है | इन माध्यमों के उपयोग में भाषा का अमूल्य योगदान है | २१ वि शताब्दी में हिन्दी भाषा पत्र-पत्रिकाओं के विविध रूपों में उद्घाटन का कार्य करने में सक्षम है |हिन्दी भाषा पत्र-पत्रिकाओं के विषयों के लिए अपार शब्दावली से सम्पन्न है | पत्र-पत्रिकाओं में हिन्दू विश्व ,अखंड ज्योति,कल्याण,राष्ट्र धर्म,आदि की भाषा विशिष्ट है |

समाचारपत्रों में विविध विषयों के सन्दर्भ में लेख प्रकाशित होते है | जिसकी भाषा पृथक रूप प्रकट होता है | साहित्यिक पत्रिका की भाषा अलग होती है विज्ञान से सम्बधित पत्रिकाओं की भाषा वैज्ञानिक और तकनीकी शब्दावली से पूर्ण होती है | समाचार पत्र-पत्रिकाओं में सामाजिक,धार्मिक,राजनैतिक और वाणिज्यिक भाषा अपना अलग महत्व रखती है |

जनसंचार में भाषा के लिखित,मौखिक,श्रव्य-द्रश्य आदि माध्यमो से विज्ञापन प्रस्तृत होते है | विज्ञापन का मुख्य आशय विज्ञापित वस्तुओं के सम्बन्ध में उपभोक्ता के वस्तु की ओर आकर्षित करना होता है | इसलिए विज्ञापन की भाषा चिताकर्षक ,हृदयहारी,प्रभावशाली,स्मरणीय,पठनीय होनी चाहिए | विज्ञापन की भाषा संक्षिप्त और पूर्ण होनी चाहिए | इसमें आम आदमी समज सके ऐसी सरल बोलचाल की भाषा का प्रयोग होना चाहिए | विज्ञापन की भाषा में अतिश्योक्ति एवं कृतिमता नहीं होनी चाहिए | जिस वस्तु का विज्ञापन किया जाय उसकी पूर्ण विशेषता की जानकारी होनी चाहिए |

श्रव्य संचार-

श्रव्य संचार माध्यमो में आकाशवाणी,रेडियो वास्तविक जनसंचार माध्यम है | व्यवसाय और यांत्रिक संशलिष्टता के कारण दूरदर्शन की सुविधा मनोवांछित स्थानों पर सरलता के साथ सुलभ नहीं है | जबकि आकाशवाणी दूरदराज के पर्वतीय क्षेत्रों में लोकप्रिय है | जब सन १९७१ में भारत-पाकिस्तान युध्ध के दौरान आकाशवाणी की ही सहायता से फिल्डमार्शल मानेकशा की चेतावनी प्रभावकारी सिध्ध हुई थी | आकाशवाणी की भाषा में सरलता,संक्षिप्तता तथा माधुर्य होता है | ताकि वह अत्यंत प्रभावशाली बनकर श्रोता -ग्राहकों को अपनी ओर आकर्षित कर सके | आकाशवाणी के माध्यम से प्रसारित कार्यक्रमों में समय का अत्यंत महत्व होता है |

इसमें शब्द,सुर और समयावधि का तालमेल अत्यंत खूबी के साथ करना पड़ता है | आकाशवाणी में आते विज्ञापन की भाषा का स्थान महत्वपूर्ण होता है | इसके विज्ञापन की भाषा सरल,रोचक,स्पष्ट और जन संवेध होती है | विज्ञापन में शब्दों का विन्यास,उच्चारण,आरोह-अवरोह की प्रक्रिया से श्रोता के मन में विज्ञापन की जानकारी प्राप्त हो सकती है |

श्रव्य संचार-

श्रव्य संचार ऐसा प्रकार है जिसमें देखा और सुना जाता है | जिसमें दूरदर्शन,फोटोग्राफ,चलचित्र आदि आते है | दूरदर्शन द्रश्य आर श्रव्य दोनों का मिलाजुला माध्यम है | दूरदर्शन की भाषा में शाब्दिक शक्ति के साथ चित्रात्मकता का महत्व है | दूरदर्शन के विज्ञापन सचित्र होते है इसीलिए भाषिक चेतना में बिम्बों का होना अनिवार्य है | इसके विज्ञापन में अभिनेयता होने से भाषा के प्रयोग से लोगों को सम्प्रेषित किया जाता है | इस तरह भाषा के द्वारा विज्ञापन का उदेश्य सिध्ध होता है | तेल, साबुन,फ्रिज आदि के विज्ञापन में पहले किसी भी चीज की बात कही जाती है और फिर चीज दिखाई जाती है | जैसे कि बालों के तेल की बात करके नवरत्न तेल की डिब्बी का चित्र दिखाना और तेल लगाकर बड़े बालोंवाली स्त्री का चित्र या साधू की दाढ़ी का चित्र दिखाना | यहाँ विज्ञापन देखनेवाले भाषा सुनकर चित्र देखते है तो भाव-बोध चित्र-बोध में व्यक्त होता है |अत: हम चित्र के द्वारा इन्द्रिय बोध करते है |यहाँ भाषा के शब्द और चित्र विज्ञापन का उदेश्य सिध्ध करने में सहायक होते है |

चलचित्र मानव की गहन अनुभूति और सम्वेदनाओं को प्रकट करनेवाला एक अत्याधुनिक माध्यम है जिसमें लेखन,द्रश्य ,कल्पना,मंच-निर्देश,रूप-सज्जा के साथ प्रकाश ,विज्ञानं इलेक्ट्रोनिक्स आदि का योगदान है | यह सृजनात्मक और सामान्यत: चलचित्र को उपयोग मनोरंजन के लिए किया जाता है | जिसके सम्वाद चलचित्र में दिखाई या सुनाई पड़ते है वे उस पर गहरा प्रभाव डालते है | मानव मन पर गहरा प्रभाव डालने की क्षमता के कारण चलचित्र जन संचार का सर्वाधिक महत्वपूर्ण माध्यम है | समाज की विभिन्न परिस्थितियों में जनजीवन को जागृत करने का कार्य चलचित्र करता है | जन संचार का श्रेष्ठ माध्यम चलचित्र और उसकी श्रेष्ठता उसकी भाषा है |

'विरान रास्ते और झरना' उपन्यास में युगबोध

प्रा.सरोजबहन छोटुभाई पटेल
मुलाकाती व्याख्याता, हिंदी विभाग
सरकारी विनयन एवं वाणिज्य कॉलेज
फोर्ट-सोनगढ़ जि.तापी

7

शशिप्रभा शास्त्री जी ने उपन्यास साहित्य में भारातीय परिवेश में नारी की सामाजिक स्थिति का मूल्याँकन किया है। प्राय: नगरीय परिवेश में मध्यवर्ग एवं निम्नवर्ग का चित्रण किया है। शशिप्रभा शास्त्री जी के उपन्यास नारी समस्याओं को लेकर लिखे गये हैं। ये उपन्यास सामाजिक पृष्ठभूमि पर यथार्थ स्थितियों का मनोवैज्ञानिक प्रस्तुतीकरण हैं। जीवन की गूढ़ समस्याओं को जिस सरलता एवं सहजता से उपस्थित किया है, वह अपने आप में विशिष्ट है, उनकी नारी न जीवन के संघर्षों से डरती है, न हटती है। बल्कि वह निरंतर जिजीविषा का प्रयत्न करती दिखाई देती है, वह पुरुष के हाथ की कठपुतली नहीं है, पति के हर सुख-दुख में साथ रहकर गृहस्थी की समस्याओं का समाधान करने के लिए साहस से योगदान देने में समर्थ नारी है। शशिप्रभा शास्त्री ने दाम्पत्य जीवन में आने वाली कटुताओं को कथ्य के विभिन्न कोणों द्वारा अपने उपन्यासों में उभारा है।

'वीरान रास्ते और झरना' उपन्यास शशिप्रभा शास्त्री की प्रथम रचना है। माँ-बाप की गंदी हरकत बच्चों के मन में ग्रंथि का निर्माण करती है। जबा तक ग्रंथि छूटती नहीं बच्चे शर्मनाक हरकतें करते हैं। आलोच्य उपन्यास की कथा एक ऐसी मानसिक ग्रंथि की उलझनों के मध्य चलाती है, जो एक ओर जीवन को ऐसे रास्ते पर धकेल देती है, जहाँ चारों ओर विषमताएँ हैं। लेकिन मानसिक ग्रंथि खुल जाने पर जिंदगी सुनहरे सपनों के देश में पहुँच जाती है। शशिप्रभा शास्त्री जी की मान्यता है कि बुरे-से बुरा व्यक्ति भी वास्तव में बुरा नहीं है। वातावरण और मजबुरियाँ उसे विवश कर देती हैं और वह न चाहते हुए भी अनजानी अनिश्चित दिशा की ओर बहता चलता है। वर्तमान में जो समस्या नई पीढ़ी के सामने खड़ी है और चारों ओर वतावरण दूषित करा दिया है। उसका मनोवैज्ञानिक विश्लेषण शशिप्रभा शास्त्री जी ने किया है।

उपन्यास की नायिका अचला की माँ ममता के माता-पिता की मृत्यु बचपन में ही हो जाती है। ममता का पालन पोषण चाचा-चाची ने ही किया था। ममता जब पन्द्रह वर्ष की थी तब उसका विवाह एक पचपन वर्ष के व्यक्तिसे जबरदस्ती करा दिया जाता है। ममता उस रिश्ते से संतुष्ठ नहीं थी। दो लड़कियाँ और एक लड़का होने के बाद भी ममता की सुंदरता जब कम नहीं हुई तब भाई के न रहते हुए देवर उस पर मर मिटा था। एक बार ममता का पति एक महीने के लिए कहीं बाहर जाता है। उसे बताया गया था कि उसके भैय्या किसी चालिस बरस की विधवा के साथ

शादी करने जा रहे हैं, अन्याथा वह एक अधखिली कली के जीवन का सौदा एक जर्जर शरीर के साथ कभी न करने देता। देवर ने भाभी के लिए स्वयं कुँवारा रहेन का फैसला कर लिया और एक दिन चाँदनी रात में उस पर ऐसा प्यार बरसाया कि अचला को इस धरती पर आना पड़ा। एक दिन ममता अपने देवर के साथ दोनों बच्चों अचला और रजत को लेकर भाग जाती है। बड़ी दो लड़कियों का विवाह पहले ही हो गया था ममता अपने देवर के साथ ही रहने लगती है। अचला ने जब-जब अपने पिता के बारे में पूछताछ की तब-तब उसे बताया गया कि गाँव के काम के कारण वे आ नहीं सकते। और पिता द्वारा लायी गयी चीजों का जब वह बखान सुनती तब उसके मन भी अपने पिता से मिलने की ललक जगती। परंतु वर्षों तक उसकी ललक वैसे ही बनी रही। किसी दिन कृष्णा नामक पड़ोसिन को बताए जाने वाले किस्से से उसे पता चला कि उसकी माँ के हरजाईपन के कारण उसके पिता ने त्याग दिया है। उसे इस बात से भी झटका लगा कि उसके पिता उसके चाचा ही हैं और कोई नहीं। उसकी माँ ने जो कुछ किया उसके लिये वह दोषी न थी। पचपन बरस के वर के साथ पंद्रह वर्ष की बधू अपना दाम्पत्य जीवन कब तक जी सकती है। पिता समान आदमी को अपने पति के पद पर पाकर उसका मन जहर खाने का या नदी में कूदने का हुआ था पर उस समय वह कर न सकी। अपने देवर के साथ अनजाने में हुआ कुकर्म हमेशा उसे हंट करता रहा। फिर भी वह देवर की तरफ इसलिए आकर्षित हुई क्योंकि वही उसके दु:ख को समझाने वाला, पीड़ा को आँकने वाला था। देवर द्वारा उसे जो शरीर सुख मिला उसके सामने उसके कर्तव्यों की इतिश्री हो गयी। जैसे -" मैं भूला गई कि मेरे तीन बच्चे हैं, मैं उनकी माँ हूँ, मैं किसी की पत्नी हूँ और मेरा भी कोई दायित्व है।"[१] इस भूल के लिए अपने पति से क्षमा माँगी और पल्ला पसार कर अपने बच्चे के लिये भीख माँगी किन्तु उन्होंने बच्चों सहित उसे अपने घर से निकाल दिया। देवरजीने सचमुच उनका साथ दिया और बच्चों को शिक्षा दी, विवाह भी करवाए, परंतु परित्यक्ता का दु:ख वह भूल न सकी। ममता अपने अतीत को याद कर पश्चाताप की अग्नि में जल कर वह अपने जीवन के प्रति अपने कर्तव्य नहीं निभा पायी। ममता अपने मन और तन से इतना टूट चुकी थी कि अचला के बाद एक और बच्चे को जन्म देने पर उसने जहर ले लिया। अचला को अपनी माँ के हरजाईपन का दु:ख हुआ ही परन्तु अपने चाचा को पिता जानकर भी उनके प्रति कोई स्नेह नहीं उमड़ा अपितु इसके विपरित मन में शेष की एक भयंकर लहर जग उठी और उन्हे लगा कि - " आज चाचा के घर में कदम रखते ही मैं भूखी बाघिन की तरह टूट पड़ूँगी और पूछूँगी तुमने मेरी माँ की जिन्दगी क्यों बरबाद की।"[२] अचला के पिता द्वारा लिखा गया चाचा के लिए पत्र अचला ने पूरा पढ़ लिया था। उसमें शुरू से अंत तक माँ और चाचा की करतूतों का वर्णन बड़ी शर्मनाक भाषा में था। अत: उसके मन में माता एवं चाचा के प्रति के सारे मिथ टूट गए। वह सोचती है कि - " मैं एक गन्दी औरत की लड़की हूँ और बुरे बाप की बेटी हूँ। मैं हरगिज नहीं हो सकती।"[३] इस प्रकार की मानसिक ग्रंथि के कारण अचला का बरसों तक का जीवन आवारागर्दी में ही बीता। शराब, सिगारेट तथा गन्दी आदतों में लिपटे अपने बेटे को देवर द्वारा पीटने और उसके घर से अचानक हमेशा के लिये भाग जाने से तथा बेटी द्वारा अपने

हरजाईपन को जान लेने से ममता ने इस दुनिया से चले जाने का फैसला किया। जिसके लिए अपने पति को छोड़ा, उसके द्वारा पिटाई वह बर्दाश्त नहीं कर सकती थी। वैसे देवर ने अपने भाई के बच्चे और खुद के बच्चों में कोई भेद-भाव नहीं किया था। रजत और अचला दोनों चाचा को ही दोषी ठहरा रहे थे। एक बूढ़े के साथ एक जवान औरत क्या शारीरिक सुख पा सकती है, इस पर उन्होंने सोचा नहीं। चाचा ने ममता के साथ संबंध स्थापित होने पर दूसरी शादी नहीं की। अपना जीवन भाई के बच्चों कि परवरिश में लगा दी। परन्तु उनको तो उनकी अपनी बेटी ने आज तक नहीं जाना, वह हमेशा उन्हें जली कटी बातें सुनाया करती थी। कॉलेज में पढ़नेवाली लड़की के होते हुए देवर और भाभी के अनैतिक सम्बंधों से फिर से एक और नये शिशु का आगमन ममता लोक लाज के कारण बर्दाश्त न कर सकी और जहर खाकर मर गयी। परंतु अचला ने जहर देने का आरोप चाचा पर लगाया। जहर की शीशी यानी मलने के तेल की शीशी बिलकुल पीने वाली दवा के साथ रखकर गलती से क्यों न हो उसे पीने को मजबूर किया। इसीलिए उसने चाचा के सामने जानबूझकर अपने सामनेवाले मकान में रहनेवाले शैलेन्द्र से प्यार किया। जवाब पूछने पर अपने प्यार का खुले आम इजहार किया। तब चाचा ने उसकी पिटाई की। जैसे - "अगर अपनी इज्जत का ख्याल न होता तो अभी चुड़ैल को घर से निकाल बाहर करता।"[४] अचला का प्रेमी शैलेन्द्र विदेश चला जाता है तो अचला को ऐसे समय में कॉलेज के एक शरारती लड़के अमर से उसकी मुलाकात हो जाती है। अमर की पूरी टोली के साथ उसका परिचय हो जाता है। बादा में धीरे-धीरे घनिष्ठता में परिणित हो जाता है। उसके फलस्वरूप वह अपनी साजसज्जा की ओर विशेष ध्यान देने लगी। बाल बनाने में उसे अब घंटों लगने लगे। उसे इस बुरेपन की कोई शरम नहीं थी कि उसकी माँ बुरी थी और बाप भी बुरे थे। उसके तन की भूख ऐसे विकट हो गयी कि वह पूरी तरह से आवारा हो गयी। जैसे - "मैं बीसियों लड़कों के साथ घूमती हूँ, रेस्टोरेन्ट में बैठती हूँ, रिकार्डो से उठने हुए भद्दे गानों को सुनकर भद्दी तरह से सर हिलाती हूँ, आँखें मटकाती हूँ.....मैं आजकल किसी से दिल की मलका बनी हुई हूँ और किसी एक ही नहीं अनेकों की।"[५] पड़ोसी की दीदी ने जब उसके लिए वर ढूँढ़ने की बात कही तब वह साफ कहती है कि वह विवाह के योग्य नहीं। ऐसी लड़की शादी से इन्कार करे, यह बात दीदी को समझ में नहीं आयी। विवाह के लिए देह की पवित्रता की आवश्यकता पड़ती है। वह उसके पास नहीं थी। वह तो "प्यार की उन गलियों में घूम रही थी, जिनमें सिर्फ गंदे माँ-बाप के बच्चे घूमते हैं।"[६] गन्दे माँ-बाप की लड़कीवाला अहसास उससे छूटा न था। दीदी समझती है कि प्यार की गलियों में गन्दे आदमी कभी प्रवेश नहीं पा सकते। वह कहती है कि - "प्यार की गलीयाँ चन्दन की तरह सुगन्धित और पवित्र होती हैं। प्यार करना कोई पाप थोड़ी है।"[७] शैलेष विदेश से लौटकर आता है। परन्तु न तो उसने अचला के घर की तरफ देखा न बात की, परंतु पड़ोसवाली दीदी के घर बार-बार जाने से अचला की उत्सुकता बढ़ गयी। एक दिन छिपकर उसने उसके फोटो को लेकर की गयी बातचीत को सुना, दीदी ने शैलेन्द्र को बताया कि इसी मोहल्ले में रहती है। रात-दिन आवारा फिरती है, उसके भाग्य में मिट्टी चाटना बदा है। वह कहती है कि - "ऐसा कौन सा कुकर्म है। जो इस लड़की ने नहीं

किए। कॉलेज के छोकरों के साथ घूमती है, उनके साथ बैठकर यह सिनेमा देखती है, कौन-सा ऐसा काम है जो मर्द करता है और यह नहीं करती।"[८] दीदी ने यह भी कहा कि उसकी जिन्दगी को प्यार के फूलों से उसने भर दिया। परन्तु यह वह सब इसलिए करती है कि उसने यह जाना था कि उसकी माँ बुरी थी। जिंदगी को यों ही बरबाद करने का यह कोई तर्क नहीं था। विदेश से डिग्री लेकर लौटा हुआ शैलेन्द्र अचला के कुकर्म जानकर भी उसे मिलने आता है। जिसने तीन साल तक कोई पत्र तक नहीं लिखा, उसे अचला के कौन से वाक्य याद आ रहे थे, पता नहीं। उसका कथन - "मैंने तुम्हे अपनी पत्नी बनाने की बात चाहे नहीं सोची हो, पर फिर भी मैं तुम्हें अग्नि की तरह पवित्र और धूप की तरह चमकदार देखना चाहता था।"[९] शैलेन्द्र जब विलायात से लौटकर आता है तो वह चारों तरफ अचला की बुराइयों को सुनाता है तो उसे बहुत बुरा लगता है वह अचला के घर पर आता है। अचला को खूब समझाता है और अंत में वह अचला को अपना लेता है। अचला के दो बच्चे होते है। अंत में अचला शैलेन्द्र और अपने बच्चे के साथ सुखी जीवन व्यतीत करती है। उपन्यास की नायिका अचला हीन भावना से ग्रस्त है उसका चित्रण किया है। और साथा ही अनमेल विवाह एवं दुष्परिणामों पर भी प्रकाश डाला है।

निष्कर्षत: शशिप्रभा शास्त्री ने दाम्पत्य जीवन में आने वाली कटुताओं को कथ्य के विभिन्न कोणों द्वारा अपने उपन्यासों में उभारा है। उपन्यास साहित्य में भारातीय परिवेश में सामाजिक स्थिति का मूल्याँकन किया है। प्राय: नगरीय परिवेश में मध्यवर्ग एवं निम्नवर्ग का चित्रण किया है।

संदर्भ सूची

(१) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ११
(२) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ १३
(३) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ३१
(४) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ३७
(५) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ५६
(६) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ६७
(७) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ६७
(८) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ ९७
(९) वीराना रास्ते और झरना - डॉ.शशिप्रभा शास्त्री - पृ १००

INDIAN WOMEN IN THE DIRECTION OF DEVELOPMENT BY SELF HELP GROUPS

8

SUBMITTED BY:

PATEL KAVITAKUMARI BHIKHUBHAI
(M.PHIL. M.A.(ECONOMICS), M.COM. M.ED.)
PH.D. STUDENT
REG NO.-2234
(HEMCHANDRACHARYA NORTH GUJARAT UNIVERSITY, PATAN)

➢Abstract

Today empowerment of women has been accepted as a main issue in crucial the status of women. The role played by self help groups in the field of empowering women particularly in the rural areas is being recognized. The SHGs provide the social opportunity to make them aware their rights and development. Savings and credit is normally as main point for formation of SHGs since it gives the members a chance to participate in decision-making and satisfies their short-term credit needs.

➢Introduction

Self help group programme has a crucial role to play in uplifting people living below poverty line. Women are typically poorer than men and have fewer options for earning a livelihood to provide adequate food, housing and education for their children. They are also the change agents of the family. Women India is one of the most developing countries in the word. Even now nearly 30 percent of the Indians belong to below poverty line. In India, microfinance is more likely to invest their earnings into improving the lives of the families. By encouraging women to take charge of their futures, Microfinance

Institutions (MFIs) can impact families and whole communities.

➢Definition

Self help group

A self help group is a small economically homogeneous affinity amount group of the rural poor voluntarily coming together to save small amount regularly, which are deposited in a common fund to meet member’s emergency needs and to provide collateral free loans decided by the group.

➢**Status of women** According to the census reports of Indian census 2011, the population of India is 1,210,193,422 with 623,724,248 (52%) males and 586,469,174 (48%) females. In records to sex ratio, at present there are 940 females on average on per 1000 males. In India, Women constitute nearly 50 percent of total population. Women if empowered by giving opportunities, can become good social workers, political leaders and successful entrepreneurs. It is generally accepted that women are disproportionately represented among the world's poorest people. In its 1995 Human Development Report, the UNDP reported that 70 percent of the 3 billion people living on less than US$ 1 per day are women. According to the World Bank's gender statistics database, women have a higher unemployment rate than men and virtual every country general; women also make up the majority of the lower paid, unorganized informal sector of most economics. This statistic is used to justify giving priority to increasing women's access to finance services on the grounds that women are relatively more disadvantaged than men.

➢Origin and concept of self help groups

The self help –bank linkage programme was formally launched in the year 1992 as a programme by NABARD and supported by the Reserve bank of India. The programme organization of the rural poor into SGHs for building their capacities to manage their own finances and then negotiate bank credit on commercial terms. The poor are encouraged to voluntarily come together o save small amounts regularly and extend micro loans among themselves.

➢Function of self help group

- Crate a common fund by the members through their regular savings.
- Flexible working system and pool the resources in a democratic way.
- Periodical meeting. The decision making through group meeting.
- The loan amount is small and reasonable. So that easy to repay in time.
- The rate of interest is affordable, varying group to group and loan to loan.
- However it is little is higher than the banks but lower than money lenders

➢Self help group (SHGs) bank linkage programme for micro credit

India has adopted a multi-agency approach for the development of its micro finance programme. All the major credit institutions, viz commercial banks, co-operative banks, RRBS along with non-government agencies (NGOs) have been associated

with the microfinance programme. The role of the developing agents and their interface has led to alternative models of microfinance.

The microfinance initiative of NABARD, i.e. SHG-bank linkage programme has passed through various phases over the last one and half decades, viz. pilot testing during 1992 to 1995, and main streaming during 1996 to 1998 onwards.

As on 31 march 2014, there were more than 74.30 lakh saving-linked SHGs, covering over 9.7 crore poor households. The total savings of these SHGs with banks amounted to Rs.9897.42 crore. The number of credit-linked SHGs under the programme was 41.97 lakh

Share of SHG-bank linkage programme in rural credit during 2001-2011 (Rs.cror)

Year	Rural credit disbursed by the bank	Credit disbursed through SHGs	Percent share (col.2/col.1)
1	2	3	4
2001-02	54,431	481	0.88
2002-03	69,560	1,026	1.47
2003-04	86,981	2,049	2.35
2004-05	1,25,309	3,904	3.11
2005-06	1,80,486	6,896	3.82
2006-07	2,29,400	11,398	4.97
2007-08	2,54,657	18,081	7.10
2008-09	2,92,437	22,680	7.75
2009-10	3,84,514	28,038	7.29
2010-11	4,46,779	31,221	6.99

Micro finance programme is very fast in India. 2001-02 the aggregate rural credit amounted to Rs. 54,431 crore. The credit disbursed through self help groups accounted for Rs. 481(0.88 percent). In 2010-11, the share of SHGs was Rs. 31,221 crore (6.99 percent) out of a total rural credit of Rs. 4,46,779 crore.

➢Progress in microfinance in india 2014-15

Sr. no	Particulars	Achievements	
		Physical (no.in lakhs)	Financial (crore)
1	Total number of SHGs saving linked with banks	76.97	11059.86
2	Total number of SHGs credit linked during 2014-15	16.26	27582.31
3	Total number of SHGs having loans outstanding as on 31 March 2015	44.68	51545.4
4	Estimated number of families covered up to 31 March	1000	
5	Number of banks and financial institution submitted MIS(in number)	322	
6	**Data on joint liability group**		
	(a)joint liability group promoted during the year 2014-15	4.56	

	(b)loan disbursed to joint liability groups (JLGs) during the year 2014-15		4414.44
	(c) cumulative joint liability group promoted as on 31 March 2015	11.29	
	(d) cumulative loan disbursed to JLGs as on 31 March 2015		11190.16
7	**Support from NABARD**		
	(a) capacity building for partner institutions under SHG-BLP and JIGs		
	Number of programmes conducted during 2014-15(in no. only)	4413	
	"taking rural india – forward -2		
	Number participants covered during 2014-15	1.32	
	Cumulative number of participants trained up to March 2015	32.81	
	Under WSHG scheme(in LWE affected and backward districts)		
	number of programme conducted during 2014-15(in no. only)	1142	
	Number of participants covered during 2014-15	0.33	
	(b) refinance support		
	Refinance to banks during 2014-15		4493.67
	Cumulative refinance released up to 31 March 2015		30635.67

	(c) **revolving fund assistance(RFA) and capital support to MFIs**		
	RFA outstanding as on 31 March 2015		13.57
	Capital support outstanding as on 31 March 2015		6.30
	Refinance disbursed to NBFC – MFIs during 2014-15		330.00
	(d) grant assistance to SHPIs for promotion of SHGs under SHG-BLP		
	Grant assistance sanctioned during 2014-15		26.80
	Cumulative sanctioned up to 31 March 2015		301.29
	(e)cumulative grant assistance sanctioned to anchor NGOs for promotion of SHGs under WSHG development scheme up to 31 March 2015		201.45
	(f) cumulative grant assistance sanctioned to JLPIs for promotion of JLGs up to 31 March 2015		114.30

(source: annual report 2015)

As per the Socio Economic and Caste Census [SECC] 2011 out of more than 1794 rural lakh Households about 1337 lakh [75%] households are having a monthly income of the highest earning member of the households below 5000. All these households seem to be in the economically backward and deprived category and living in a state of poverty or near poor

status. These households constitute the potential segment to be a part of SHG Bank Linkage Programme. According to one estimation about 1000 lakh households have joined SHG movement and there is a gap of about 563 lakh households who con form nearly 43 lakh additional SHGs.

➢References

Chauhan Ramesgsingh M.& Patel Hina M., (2014), “Role of microfinance in women empowerment”,Prism books (India),Jaipur

Lokhande Murlidhr A. (2014). **Micro Finance and Women Empowerment.** New Delhi: New Century Publication-India.

Das Sudhansu Kumar et al.,(2012). **Micro Finance and Empowerment of Rural Poor in India,** New Delhi: New Century Publication-India.

Censes 2011

Status of Microfinance in India 2014-15

Annual Report 2015

आदर्शमनुष्यजीवनतत्त्वम्

डॉ. अनिलभाई ओ. महेता
(नव्यव्याकरणाचार्य्यः तत्त्वाचार्य विद्यावारिधिश्च)
प्राध्यापकः
श्रीआणदाबावावेदान्तसंस्कृतमहाविद्यालयः
धोरीवाव-जामनगरम्

9

१.१ आदर्शपदस्य व्याख्यानम् ।

पाणिनीयव्याकरणस्यानुसारमादर्शपदमिदमनेन प्रकारेण निष्पद्यते तद्यथा - दृशिर्-प्रेक्षणे [१] इत्यस्माद्धातोः 'हलश्च[२]' इति पाणिनीयसूत्रेण घञ्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्य्ये च आदर्शपदमिति निष्पद्यते, आदर्शपदस्यार्थो भवति यद् - आसमन्ताद् दृश्यते स्वस्य रूपमिति आदर्शः, अथवा आदृश्यते स्वस्य रूपमस्मिन्निति आदर्शः, यत्र स्वस्य विविधैः कार्य्यैः स्वयमेव स्वस्य रूपं पश्यति इति आदर्शः, आदर्शपदस्यामरकोशकारः पर्य्यायवाचिनश्शब्दान् प्रददाति यद् -

दर्पणे मकुरादर्शौ[३]।।

अत्र दर्पणन्नाम स्वरूपमवलोक्य हर्षयति इति दर्पणम् , अत्र दृप-हर्षमोचनयोः[४] इत्यस्माद्धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः[५]' इति पाणिनीयसूत्रेण अच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्य्ये च दर्पणपदमिति निष्पद्यते, दर्पणपदस्यार्थो भवति यद् - दृप्यति नाम स्वस्य गुणानवलोक्य संसारबन्धनाद् मुक्तो भवति इति दर्पणम् । आदर्शपदस्यापरोऽर्थो वर्तते यद् - मकुरः , अस्यार्थो भवति यद् - मकि-मण्डने[६] इत्यस्माद्धातोः 'मकुरदर्दुरौ[७]' इति उणादिसूत्रेण उरच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्य्ये च मकुरपदमिति निष्पद्यते, मकुरपदस्यार्थो भवति यद् - मङ्क्ते नाम स्वस्य गुणैः स्वयमेव भूषयति इति मकुरः । अनेन प्रकारेण आदर्शस्य विविधोऽर्थो भवति यद् - स्वकीयैर्विविधैः सत्कार्य्यैः समाजं वा स्वात्मानं पश्यति, दृप्यति, भूषयति इति आदर्शः, अत आदर्शमानवः सर्व्वं कर्त्तुं शक्नोति यथा -

---

[१] भ्वादिधातुः १०५७

[२] पा. सू. ३।३।१२१

[३] अमरकोशः २।७।१४०

[४] दिवादिधातुः १३०५

[५] पा. सू. ३।१।१३४

[६] भ्वादिधातुः ८०४

[७] उ. सू. १४०

१. आदर्श एव मानव एव आदर्शस्वकुटुम्बं निर्मातुं शक्नोति ।

२. आदर्श एव मानव एव आदर्शसमाजं निर्मातुं शक्नोति ।

३. आदर्श एव मानव एव आदर्शस्वराज्यं निर्मातुं शक्नोति ।

४. आदर्श एव मानव एव आदर्शस्वदेशं निर्मातुं शक्नोति ।

५. आदर्श एव मानव एव आदर्शविश्वं निर्मातुं शक्नोति ।

अनेन सर्व्वाः स्मृतय आदर्शं मानवं कर्त्तुमर्हन्ति, अतो मया विषयोऽयं गृहीतः कथं यद् –

संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित् ।
समुद्रमिव दुर्घर्षं नृपं भाग्यमतः परम्[८] ।।

नायं प्रयाति विकृतिं विरसो न यः स्या-
न्न क्षीयते बहुजनैर्नितरां निपीतः ।
जाड्यं निहन्ति रुचिमेति करोति तृप्तिं
नूनं सुभाषितरसोऽन्यरसातिशायी[९] ।।

सर्वाणि स्मृतिशास्त्राण्येवामानवान् मानवान् कर्त्तुं शक्नुन्ति, मानवानां जीवने प्रशस्तादर्शो भवेद् , एतदर्थमेव ऋषिभिर्महर्षिभिश्च स्मृतिशास्त्राणि विरचितानि सन्ति, यथा वेदभगवान् मानवेभ्यः सदा सर्वदा चोपदेशं ददाति । अस्माकं सर्वेषां मानवानां स्वस्तिमयं सद्भावमयं प्रशस्तं चाचरणम्भवेत् , तथा च यदाहं लघुरासम् , तस्मिन्काले मम स्नेहमय्या मातुः क्रोडे लुण्ठयित्वा प्रमुदितो भूत्वा यस्या अमृतमयं स्तन्यं पायं पायं पादाघातेन मातुरङ्गानि निपीडयामि स्म, तथापि मे माता लालनपालनं कुर्वती सम्पोषयामास, सम्प्रति पूजनीयो जनकस्तथा पूजनीया मे माता वृद्धा जाता, अतः तयोः सेवासत्कारादिभिः सन्तुष्टौ कर्तव्यौ, इति पुत्रस्य सत्कर्तव्यं सूचयन्ति । मानवजीवनस्य वास्तविकं लक्ष्यमस्ति यत् – स्वस्य कल्याणं भवेद् । जीवनस्य यथार्थं कल्याणमस्ति यद् – जन्ममरणबन्धनान्मुक्तिः, अथवा भगवत्प्राप्तिः । अतो जीवनस्य प्रतिक्षणं पित्रोः परिपालनेनैतत्सर्वं भवितुमर्हति । अतो वेदैः स्मृतिभिः पुराणैश्च निर्दिष्टमार्गेण जीवनयापनेन सम्भवितुमर्हति । जन्मतो मृत्युपर्यन्तं तथा प्रातः जागरणाद् शयनपर्यन्तं स्वकर्तव्यस्य यथाशास्त्रं परिपालनम् , अतो मन्त्रा एतदेव कथयन्ति, यत् – स्वकर्तव्यपालनेन सर्वसुखप्राप्तिः । अस्माकं नैकानि कर्तव्यानि सन्ति, यथा – छात्राणां छात्रकर्तव्यानि, राज्ञां राजधर्मकर्तव्यानि, मित्राणां मित्रकर्तव्यानि, स्त्रीणां कृते स्त्रीकर्तव्यानि, गृहस्थानां गृहस्थकर्तव्यानि, इत्थं समेषां जीवने स्वकर्तव्यपालने कया रीत्या भवेद् – नीतिशतके स्थिता नीतिश्लोकाश्च सदा सर्वदा च मानवानां हिताय स्वस्वकार्यं कुर्वन्ति, आधुनिकसमाजेऽस्मिन् स्मृतिशास्त्राणां किं महत्त्वमस्ति ? स्मृतिशास्त्रैः के के लाभा भवन्ति ? एतेषां सर्वेषां प्रश्नानां निराकरणं स्मृतिग्रन्थेषु प्रस्थापितं वर्तते । समाजे याः क्षतीः पश्यामः, स्मृतिशास्त्रमेव ता दूरीकर्तुं समर्थमस्ति । ये जना निरन्तरं धनोपार्जनार्थमेव विचारयन्ति तान् सर्वान् जनान् महर्षयः कथयन्ति यद् –

---

[८] सु. र. भाण्डागारम् ३०।६

[९] सु. र. भाण्डागारम् ३१।६

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते[१०] ।

इति श्लोकस्य पादेन धनोपार्जनं प्रमाणीक्रियते । आधुनिके युगेऽस्मिन् युवकानां युवतीनां च चारित्र्यमशुद्धम्पश्यामः, कोऽपि जनः स्वचारित्र्यस्य रक्षणार्थं नैकानि पद्यानि स्मृतिशास्त्रं कथयति, कामानन्देनैव तृप्तानां यूनां कृते चारित्र्यरक्षणं दुष्करं वर्तते । तेभ्यो जनेभ्यो भर्तृहरिरनेन प्रकारेण कथयति यद् –

शीलं परं भूषणम्[११] ।

अनेन पद्येन कथयति यच्चारित्र्यरक्षणमेव हि श्रेष्ठतममाभूषणं वर्तते, यद्यस्माकं पार्श्वे चारित्र्याभूषणं वर्तते चेत्तर्हि भूषणैरन्यैः को लाभः ? कारणं चारित्र्याभूषणमेव देहस्य श्रेष्ठतममाभूषणं वर्तते, अनेन प्रकारेण शीलस्य महत्त्वम्प्रतिपादितमस्ति ।

इत्थं सर्वेभ्यो मानवेभ्यो नैकैः सुभाषितैः निरन्तरं सद्बोधं प्रददाति । ये निरन्तरं प्रतिदिनं च स्मृतिग्रन्थस्य पठनं कुर्वन्ति ते जनाः कदापि कुमार्गगामिनो भवितुन्नार्हन्ति, एतादृशैरनेकैः कारणैः परिचितो महर्षयः सर्वेषां मानवानां कल्याणार्थं दुर्लभमिदं स्मृतिशास्त्रनामानम् अतीवसुन्दरतमं ग्रन्थं रचितवान् । अनेन प्रकारेण आदर्शपदं व्याख्यायोपप्रकरमिदमत्रैव समाप्यते ।

१.२ आदर्शगुणस्य मानवजीवन आवश्यकता ।

किं नाम तीर्थम् ? इति प्रश्ने सति मानवः तरत्यस्मादिति तीर्थम् , इत्थं नैकानि तीर्थानि धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु च शास्त्रेषु प्रतिपादितानि सन्ति, तेषु पञ्च महातीर्थानि सन्ति, यैर्मानव ऐहिकं सुखमुपभुज्य परस्मिन्नपि सुखं प्राप्तुं शक्नोति, तेषां पञ्चानां महातीर्थानां नामानि पुराणेषु परिकीर्तितानि तथा विशेषरूपेण वर्णितानि सन्ति यथा –

(१) पितृरूपादर्शगुणः ।

(२) पतिरूपादर्शगुणः ।

(३) समतारूपादर्शगुणः ।

(४) अद्रोहरूपादर्शगुणः ।

(५) भक्तिरूपादर्शगुणः ।

एतेषां पञ्चानां महातीर्थानां विशेषदृष्टान्तेन धर्म्मशास्त्राणाम् अनुसारं विस्तारं करोमि यथा –

१. पितृरूपादर्शगुणः ।

एतेषु पञ्चसु महातीर्थेषु सर्वप्रथमं स्थानं पितृतीर्थमावहति, तस्य वर्ण्णनं कुर्वन् पुराणकारो लिखति यद् – नरोत्तमनामा कश्चिदेकः तपस्वी ब्राह्मणस्तपस्तप्तुं मातुः पितुश्च सेवामुज्झित्वा तीर्थयात्रार्थं निर्गतः, तीर्थसेवनस्य महिम्नः प्रभावेण क्लिन्नानि वस्त्राण्याकाशे शोषयन्ति स्म, अनेन चमत्कारेण मनस्यभिमानं समुत्पन्नम् , अत आकाशमवलोक्य कथयति स्म यद् – मम समानोन्यः कः तपस्वी ?

[१०] नीतिशतकम् श्लोकसंख्या ४१

[११] नीतिशतकम् श्लोकसंख्या ५६

यस्य वस्त्राण्याकाशे शोषयितुं समर्थः ? वाक्यमिदं समाप्तमेव न भवति, ततः पूर्वमेव तस्य मुखे बकेनैकेन शकृद्भागः पातितः, तदा क्रोधेनानेन ब्राह्मणेन शापः प्रदत्तः, येन स भस्मतां गतः, अनेन शापेन ब्राह्मणस्य तपस्या नष्टा, येन तस्य वस्त्राण्याकाशे शोषितानि भवन्ति, तानि शान्तानि जातानि, अनया घटनया ब्राह्मणो वेदनां प्राप्तः, तदाकाश आकाशवाणी जाता यद् - हे ब्राह्मण ? त्वं मूकचण्डालस्य समीपं गच्छ, स धर्मज्ञानं कारयिष्यति, तदा स मूकचण्डालो मातृपितृसेवायां तन्मय आसीत् , अनया सेवया प्रसन्नो विष्णुः तस्य निवासं करोति स्म, तस्य मूकचण्डालस्य गृहं स्तम्भैर्विनाकाशे स्थानं करोति, तद् दृष्ट्वा ब्राह्मणो महाश्चर्यचकितो जातः, तदा ब्राह्मणः श्रुतामाकाशवाणीं तामश्रावयत् प्रार्थयच्च यद् - भवान् ज्ञानं मह्यं प्रयच्छतु , तदा मूकचाण्डालेन कथितो यत् - प्रतीक्षां करोतु, यदा मम सेवया पितरौ सन्तुष्टौ भविष्यतः, तदा भवतः सेवां करिष्यामि, इति श्रुत्वैव क्रुद्धो भूत्वा तमनिन्दत् , अन्ते मूकचाण्डालेन कथितं यद् - अहं बको नास्मि, येन त्वया प्रज्वलितोहं नाशं गमिष्यामि[१२] । इत्थं पितृतीर्थस्य महिमानं श्रुत्वा पतितीर्थस्य दृष्टान्तं श्रावयति, अनेन प्रकारेण मातरं पितरं विहाय श्रेष्ठतमं प्रेष्ठतमं च तीर्थं संसारेस्मिन् न वर्तते ।

२. पतिरूपादर्शगुणः ।

एतेषु पञ्चसु महातीर्थेषु द्वितीयं स्थानं पतितीर्थमस्ति, तस्य विशेषदृष्टान्तेन धर्म्मशास्त्रानुसारं विस्तारं करोमि यथा - नरोत्तमनामा ब्राह्मणं पृष्टवान् यत् - त्वं सन् ब्राह्मणोपि कथं चाण्डालस्य गृहं निवससि ? तदा स्वयं भगवान् कथयति यत् - सम्प्रति तव अन्तःकरणं पवित्रं नास्ति, पश्चात् त्वां ज्ञास्यसि । भगवान् पतिव्रतायाः सम्बन्धे नरोत्तमं कथयन् तस्य शक्तीनां प्रशंसां कृतवान् , यदा पतिव्रताया गृहं पार्श्वे आगतवान् , तदा भगवानदृश्यो जातः, नरोत्तमेन पतिव्रताया गृहे ब्राह्मणो दृष्टः, नरोत्तमः पतिव्रतां प्रार्थयति यत् - त्वं मह्यं धर्मस्योपदेशं प्रददातु । पतिव्रता निवेदितवती यद् - मम पतिसेवा सार्धा वर्तते, तां पूरयित्वा भवतः सेवां करिष्यामि, तावत्कालपर्यन्तं जलपानं कृत्वा विश्रामं करोतु , इति श्रुत्वैव क्रुद्धो नरोत्तमः तस्यै शापार्थं सज्जो जातः, तदा पतिव्रता कथितवती यद् - हे महाराज ! पुत्रवन्मातृपितृसेवातः श्रेष्ठधर्मो नास्ति, तथैव स्त्रीणां कृते पतिसेवातः श्रेष्ठो धर्मो नास्ति, अतः पतिं सेवाया सन्तोषयिष्यामि, तदनन्तरं भवतः सेवां करिष्यामि, चेच्छ्रीघ्रं वर्तते तर्हि भवान् वैश्यस्य पार्श्वे गच्छतु, तदा नरोत्तमनामा ब्राह्मणो वैश्यसमीपं गतः । इत्थं पतितीर्थस्य महिमानं श्रुत्वा वैश्यः समतातीर्थस्य दृष्टान्तं श्रावयति, अनेन प्रकारेण स्त्रीणां कृते पतिं विहाय श्रेष्ठतमं प्रेष्ठतमं च तीर्थं संसारेस्मिन् न वर्तते[१३] ।

३. समतारूपादर्शगुणः ।

एतेषां पञ्चानां महातीर्थानां विशेषदृष्टान्तेन पुराणानुसारं विस्तारं करोमि यथा - ब्राह्मणरूपधारी भगवान् नरोत्तमस्य पार्श्वे गत्वा अकथयत् , हे

[१२] पुराणकथाङ्कः पृ. सं. ३७६

[१३] पुराणकथाङ्कः पृ. सं. ३७६

ब्रह्मन् ! भवान् चलतु , अहं तुलाधारस्य समीपं गच्छामि, यदा तौ द्वौ तुलाधारस्य पार्श्वे गतवन्तौ तदा नैके पुरुषाः, नैकाः स्त्रियः तुलाधारमभित आसन् । ब्राह्मणमवलोक्य तुलाधारेण मिष्टया वाण्यापृ च्छद्यद् - हे द्विजश्रेष्ठ ! भवत आगमनं कथमत्र संजातम् ? तदा ब्राह्मणोवोचत् , भवान् मह्यं धर्मस्य उपदेशं ददातु , तदा तुलाधारोकथयत् , हे महाराज ! अहं वैश्योस्मि, व्यापार एव मम मुख्यो धर्मो वर्तते, तत्समाप्तावेव भवतः सेवां करिष्यामि, अतो भवान् धर्मस्य समीपं गच्छतु , अहं व्यापारकर्मणि सम्प्रति प्रवृत्तोस्मि, अनेन प्रकारेण व्यापारेषु कर्मसु समरूपेण परमेश्वरस्य सेवां कुर्वनासीत् । तदा नरोत्तमः ततो गतवान् , नरोत्तमो ब्राह्मणरूपधारिणं भगवन्तमपृच्छत् , तुलाधारस्य पार्श्वे का विशेषता वर्तते ? स्वयमेव भगवानकथयद्यद् - सः तुलाधारः स्वस्मिन् वैश्यकर्मणि प्रवृत्तः सर्वेषु प्राणिषु निवसन्तं भगवन्तं स्मारं स्मारं वैश्यधर्मस्य व्यावहारिकोपदेशं ददाति । अनेन प्रकारेण प्रातरारभ्य रात्रिपर्यन्तं सर्वेषां प्राणिनां हितं कुर्वन् स्वं कर्म करोति[१४] ।

४ अद्रोहरूपादर्शगुणः ।

एतेषां पञ्चानां महातीर्थानां विशेषदृष्टान्तेन पुराणानुसारं विस्तारं करोमि यथा - नरोत्तमो ब्राह्मणं धर्माचरविषयकमपृच्छत् , तदा भगवानकथयत् - एकस्मिन् समये राजकुमारस्यैकस्य बहिर्गमनस्येच्छा जाता, किन्तु स्वपत्नीनां सुरक्षासम्बन्धिनी महती चिन्तासीत् , अतः पुरुषस्यैकस्य समीपं गत्वा कथितवान् यद् - भवान् षण्मासान् यावन्मम पत्न्या रक्षाया भारं वहतु , तदा सः पुरुषः कथयति यद् - अहं भवतां स्वजनो नास्मि, तथापि मम पार्श्वे स्वपत्नीमुत्सृज्य कथं निश्चिन्तो वर्तते, तदा तेन राजकुमारेण कथितं यद् - अहं भवतां चरित्रेण सुपरिचितोस्मि तथा निश्चिन्तो भूत्वैव पुनरायास्यामि, तदनन्तरं षण्मासपर्य्यन्तमखण्डं ब्रह्मचर्यं परिपाल्य पथ्यागच्छान्नासीत् , तदा पथिकैकेन कथितं यद् - हे भ्रातः ! त्वया स्वपत्नी पुरुषायैकस्मै प्रदत्ता, सः पुरुषः केन प्रकारेण तस्या सुचारु व्यवस्थां कृतवान् ? इति पथिकयोर्वार्तामिमां श्रुत्वा लोकापवादं दूरीकर्तुं द्वारस्य पार्श्वे काष्ठानि प्रस्थाप्य तानि काष्ठानि प्रज्वालितानि, तस्मिन्नेव समये राजकुमारः तत्रागतः, राजकुमारः स्वपत्नीमवलोक्य प्रसन्नो जातः, किन्तु सः पुरुषः चिन्तामग्नः, तदा राजकुमारः कथितवान् यद् - हे मित्र ! बहूनां दिवसानामन्ते पुनरागतः, कथं त्वं वार्तामेकां न करोषि ? तदा सः पुरुषः कथयति यद् - लोकापवादेन मया कृतं सर्वं नष्टं संजातम् , अतोहमग्निम्प्रविशामि , देवता मनुष्याश्च मम कार्यमवलोकयिष्यन्ति, इत्युक्त्वा सः पुरुषोग्नौ प्रविष्टवान् किन्तु तस्य पुरुषस्य केशा अपि न नष्टाः, आकाशाद् देवताः तस्मै साधुवादान् प्रददतः पुष्पवृष्टिमकुर्वन् , यैः पुरुषैः तस्य पुरुषस्य सम्बन्धिनी किंवदन्ती कृता, तेषां मुखे कुष्ठरोगो जातः, देवताः स्वयमागत्य तस्मादग्नितो तं पुरुषं निष्कासितवन्तः, तथा मालार्पणं कृतम् , ततः सः पुरुषः सज्जनाद्रोहको जातः, कथं यत् - सः कदापि द्रोहं न करोति स्म, शत्रुतोपि प्रेमपूर्वकं व्यवहारं करोति स्म । देवतास्तं राजकुमारमकथयन् - त्वं स्वपत्नीं स्वीकुरु, अस्मिन्नेव समये तस्मात्सज्जनाद्रोहतः श्रेष्ठो नान्यो जातः, येन कामलोभयोरुपरि विजयः सम्प्राप्तः, देवताः तस्य प्रशंसां कृतवन्तः तथा विमानमुपविश्य सर्वे देवा देवलोकं गतवन्तः , स राजकुमारः स्वयं कृतज्ञतां प्रकटय्य पत्न्या सह

---

[१४] पुराणकथाङ्कः पृ. सं. ३७६

राजभवनमगच्छत् । स्वयं भगवता यदा कथेयं समाप्ता, तदा तस्य गृहं समीपमागतम् । भगवान् नरोत्तममद्रोहस्य पार्श्वे प्रेषयित्वा अन्तहितो जातः, नरोत्तमेनाद्रोहस्य समीपं धर्मसम्बन्धिनो जिज्ञासा कृता , अद्रोहकेण नरोत्तमस्यातिथ्यं कृत्वा व्यज्ञापयद् यत् – सम्प्रति भवान् वैष्णवसज्जनस्य पार्श्वे गच्छतु, तत्रैव सर्वाः कामनाः पूर्णा भविष्यन्ति ।

५. भक्तिरूपादर्शगुणः ।

एतेषां पञ्चानां महातीर्थानां विशेषदृष्टान्तेन पुराणानुसारं विस्तारं करोमि यथा – नरोत्तमो वैष्णवस्य गृहं प्रति गतः तदा ब्राह्मणरूपधारिणं भगवन्तं पुनरमिलत् । नरोत्तमो भगवन्तमपृच्छद् यद् – यस्य वैष्णवसज्जनस्य गृहमावां गच्छावः, तस्य का विशेषता वर्तते ? भगवता विज्ञातिं यद् – वैष्णवो भगवत उपर्यनन्यं प्रेम करोति, अतो भगवान् तस्य गृहे स्वयमेव विराजते, यदा तस्य गृहमागतं तदा भगवान् स्वयमन्तर्हितो जातः । नरोत्तमेन वैष्णवसज्जनस्य समीपं जिज्ञासा प्रकाशिता, तदा वैष्णवेन कथितं हे विप्रवर ! भवन्तमवलोक्य मम हृदि आनन्दो जातः, तवोपरि भगवान् विष्णुः प्रसन्नो भवतु, अतः तव सर्वाः कामनाः सफला भविष्यन्ति, मम गृहमन्दिरे भगवान् विष्णुः साक्षाद् विराजमानो वर्तते, भवान् दर्शनं करोतु , यदा ब्राह्मणो गृहमन्दिरं गच्छति यद् – स एव ब्राह्मणः कमलासनस्योपरि विराजमानो वर्तते, तं नरोत्तमः साष्टाङ्गं प्रणम्य कथितवान् , यदि भवान् प्रसन्नो वर्तते तदा स्वस्य स्वरूपदर्शनं ददातु । भगवान् नरोत्तमस्येमां प्रार्थनां श्रुत्वा नरोत्तमाय दिव्यरूपं प्रदर्श्य तृप्तो जातः । भगवान् स्वयमकथयत् – भक्तानामुपरि मम प्रेम सदा वर्तते, प्रेमकारणेनैव त्वां पुण्यशालिनां पुरुषाणां दर्शनमकारयत् , त्वयैकः त्रुटिः कृता यत् – त्वं पित्रोरादरं नाकार्षीः, अतः त्वं गत्वा पित्रोः पूजां कुरु, तयोदुःखेन क्रोधेन च तव तपस्या नष्टा भवति, यं पितरौ क्रुध्यतः, स नरकं गच्छति, त्रिदेवा अपि तं नरकाद् रक्षितुमसमर्थाः सन्ति, अतो गृहं गत्वा पितरौ मम मूर्तिं विज्ञाय मत्वा वा पूजय, तयोः कृपया त्वं मामवश्यं प्राप्स्यसि । तदा स नरोत्तमः पितरौ भगवतो रूपं मत्वा सेवां शुश्रूषां च विधायान्ते च परमां गतिमवाप । अतो मातृपितृसदृशमेकमपि तीर्थमस्मिन् जगति न वर्तते ।

अनेनैवाचरणेन मानव आदर्शो भूत्वा स्वकुटुम्बं स्वदेशं स्वसंस्कृतिं च पालयति, अतो मानवानां जीवने समेषामादर्शगुणानां महत्यावश्यकता वर्तते, एतेषां समेषां गुणानामाधानं तु विविधाः स्मृतय एव कर्त्तुं शक्नुवन्ति ।

१.३ मनुष्यजीवनतत्त्वम् ।

सृष्टित आरभ्य मोक्षप्राप्तिपर्यन्तविचारो वर्तते, अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, आनन्दो वै ब्रह्म इति पञ्चमहावाक्यानां ज्ञानमनेनैवैताभिः स्मृतिभिरेव भवति, तथैवापराणि शास्त्राण्यपि पृथक्पृथक्कथयन्ति यथा –

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते[१५] ।।

---

[१५] वाक्यपदीयम् १।१३

अर्थस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारस्तस्य निमित्तानि तत्त्वानि पदार्था विवक्षारूपाः, तेषां निबन्धनं निमित्तं शब्द एव । अर्थस्य वस्तुस्वरूपतया सत्त्वमसत्त्वं वा न प्रवृत्तितत्त्वम्, किन्तु विवक्षैव, यतो लोके विवक्षयैवार्थे शब्दप्रयोगरूपो व्यवहारो दृश्यते, न तु वस्तुस्वरूपस्य सत्वेनासत्वेन वा । विवक्षाणां निमित्तं शब्दा एव, यतः प्रयोक्ता तदर्थविवक्षाप्रतिपादनयोग्यं हि शब्दं विवक्षाप्रापितसन्निधानेष्वभिधेयेषु प्रत्यर्थमुपादत्ते । तद् यथेन्द्रियेयमुपलब्धौ प्रतिधत्ते, न रूपोपलब्धेः श्रोत्रमिति, एवं तदर्थाभिधानयोग्येनैव शब्देन तमर्थं विवक्षतीति, यथा –

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते[१६] ।।

तद्व्याकरणमपवर्गस्य मोक्षस्य द्वारं प्राप्त्युपायः । तथाहि – ज्ञानात्मना स्थितस्य शब्दस्वरूपतः स्वात्मना सहाभेदतत्त्वज्ञो व्याकरणवर्ण्णानुपूर्व्यादिक्रमविशिष्ट- साधुशब्दप्रयोगज्ञानपूर्वकं तत्र वर्णानुपूर्वीरूपक्रमपरिहारेण स्वात्मनि योगं निर्विकल्पं लभते । ततश्च निःश्रेयसप्राप्तिरित्येकः प्रकारो व्याकरणस्य मोक्षप्राप्त्युपायत्वे । व्याकरणज्ञानेन साधुशब्दप्रयोगादभिव्यक्तपुण्यविशेषः, तत्प्रभावेण ज्ञानक्रमेण महान्तं शब्दात्मानं सर्वेषामन्तरवस्थितमात्मभूतमात्मतया साक्षात्कारेण तद्रूपतामापद्यमानः, वैकरण्यं जीवन्मुक्तिकाले करणसम्बन्धाभिमानराहित्यं, विदेहकैवल्ये च सर्वकरणराहित्यरूपं मोक्षं प्राप्नोतीत्यपरः प्रकारः । स वैयाकरणोऽव्यतिकीर्णां कत्वखत्वादिपदत्ववाक्यत्वादितारमन्द्रत्वादि- वर्णानुपूर्व्यादिभिर्धर्मैः सङ्कीर्णां वागवस्थां स्फोटाख्यां मध्यमां वैखरीज्ञानात् परमधिगम्य तदनु सर्वेषां वाग्विकाराणां प्रकृतिं प्रतिभाख्यां परेति प्राप्नोति ।

तथा हि – येयं समस्तशब्दार्थकारणभूता बुद्धिः, यां पश्यन्तीत्याहुः, यतः शब्दाः प्राणवृत्तिमनुपतन्ति, तां प्रतिभां क्रमेणानुप्राप्नोति वैयाकरणो वाङ्मलानां चिकित्सितम्, आयुर्वेद इव शारीराणां दोषाणाम् । अतो मानवश्चतुरशीतियोनितो मुक्तत्वमेवादर्शमनुष्यस्य जीवनतत्त्वं वर्तते, तत्तु विविधानां स्मृतीनामात्मसाक्षात्कारेणैवैहिकसुखानि भुक्त्वा मोक्षमवाप्नोति । अनेन प्रकारेण सम्पूर्णे द्वितीयप्रकरण आदर्शमनुष्यजीवनस्य तत्त्वं व्याख्याय नैकेषां स्मृतिग्रन्थानामामुखं विवेचनं प्रकृत्य विस्तारभयाद् विशेषमुल्लेखमत्र न करोमि ।

[१६] वाक्यपदीयम् १।१४

श्रीमद् भागवतपुराणमें भाव एवं रस व्यंजना

डॉ.महेन्द्रकुमार ए.दवे
एसोसियेटप्रोफेसर,साहित्यविभाग
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,वेरावळ

10

श्रीमद् भागवतमें दार्शनिकविचार की शृँखला दिखाई पडती हैं । दर्शन का उद्देश जीवन और विश्व का यथार्थ ज्ञान प्राप्त करना हैं । ज्ञान मनुष्य की सर्वश्रेष्ठ निधि होनेके कारण मनुष्य और पशुमें भेद हैं । धर्म और दर्शन में केवल इतना भेद हैं कि दर्शन अपने ही विचारों और कल्पनाओंका फल हैं । धर्म दूसरों के काल्पनिक विचारो में अन्धविश्वास और श्रद्धा को अनुमोदन देने वाला हैं दोनों ही कल्पनाके आधार पर स्थिर हैं । किन्तु 'श्रीमद् भागवत पुराण' भक्तिका श्रेष्ठतम ग्रन्थ होने के साथ साथ काव्यके महत्त्वपूर्ण तत्वों एवं गुणो से परिपूर्ण हैं । यह कविके भावुक और प्रतिभाशाली हृदयका मूर्त्त स्वरूप काव्य हैं । उसके सृजनमें जिन प्रमुख तत्त्वों का आश्रय लेना पडता हैं । वें भावतत्व एवं कल्पना तत्त्व कहे जाते हैं । विद्वानोंने इन्हे भावपक्ष और कला दो भागो में विभक्त किया हैं जिसे अनुभूति और अभिव्यक्ति पक्ष भी कहा जाता हैं । भावतत्त्व रागात्मक तत्त्वको कहते हैं ।जो सहृदयों के मनोवेगों को तरंगित करता हैं वस्तुत: भाव-सौन्दर्य और रसानुभूति काव्य का प्राणतत्त्व हैं । कवि अनुभूत भावो को कल्पना के सौन्दर्य से अभिव्यक्ति पदान करके उसे रसमय काव्य का रूप देता हैं ।

साहित्य सृजन करने वाले कवि के कवित्त्वका मूलाधार भाव हैं । डॉ.त्रिगुणायत ने कहा हैं-'कविकी संस्कार जन्य प्रतिभा जीवनके विविध वातावरणों के मार्मिक चित्रोको आत्मसात् करती रहती हैं । भाव या मनोवेगों के किसी विशेष उद्रेक द्वारा यह एकत्रित चित्र वाग्धारा के माध्यमसे काव्यका निर्माण करते हैं । काव्यमें बुद्धि सदैव भावानुगामिनी रहती हैं यद्यपि विद्वानोंने भिन्न-भिन्न तत्त्वोंकी महत्ता भिन्न-भिन्न प्रकार से स्वीकार की हैं तथापि काव्यमें भावोंका होना स्वभाविक एवं अपेक्षित हैं ।

भागवत की भाषामें अन्य पुराणे जैसी सरलता होने के बावजूद भिन्न भी लगती हैं । सामान्यत: कहा जाता हैं कि भागवतके समयमें संस्कृत जीवन्त भाषा नहीं थी । श्री चिन्तामणि वैद्य 'The date of the Bhagavata' लेखमें इसका विरोध करते हुए बारहवी शताब्दीका जयदेव रचित गीतगोविंदका उदाहरण देते हैं और कहते हैं कि “Hence it would be quite improper to call it a product of the age of decadence” डॉ.वीन्टरनीड्झ इसकी भाषाका मूल्यांकन करते हुए कहते हैं कि “It hears the Stamp of a unified Composition and deservers to be appreciated as Literary Production on account of its Language , Style and Metre”[१]'

भाव' शब्द का सर्वप्रथम विवेचन भरतमुनिने अपने गन्थ ”नाट्यशास्त्र”में किया हैं । उनके अनुसार भावित करें वे भाव हैं । भाव मानसारोवर में क्षण-क्षण उत्पन्न होने वाले बुलबुले हैं । मानव हृदय विविध प्रकार के भावों से परिपूर्ण हैं । लेखन कला के लिये भाव विचार कल्पना आवश्यक तत्त्व हैं । सामान्य कोटिका लेखक भी भावों के माध्यम से जन-समाज को प्रभावित करने की क्षमता रखता हैं । तब देवस्वरूप भगवान् 'व्यास' द्वारा रचित “भागवत पुराण” बहुमूल्य भावरत्नों से पूर्ण सागर ही हैं । भाव सौंदर्य जहाँ जीवन को अखण्डता और एकता का प्रतिष्ठाता हैं वहाँ आनन्द का प्रचार कर्ता भी हैं । महामुनि व्यास की भावानुभूति का क्षेत्र अत्यन्त व्यापक हैं । भावोंका सुन्दर सामंजस्य श्रीमद् भागवतमें लक्षित हैं । भाव-सौंदर्यके मूलत: दो रूप हैं । १.- भाव निरूपण और २.- रस निरूपण

१.- History of Indian Litareture, Vol.-1-pp.556

काव्य या साहित्य का मूलतत्त्व भाव ही हैं । सामान्य प्राणी भी भावोंसे ओतप्रोत रहता हैं लेकिन जहॉं अनुभूति ,अभिव्यक्ति की तीव्रता हो जाती हैं तब भाव कवि हृदय का स्पर्श करने लगते हैं। श्रीव्यास के कवि हृदयसे अनेक भावों का वर्णन श्रीमद् भागवतपुराणमें समष्टि रूपमें विभिन्न प्रसंगो और भिन्न-भिन्न स्थितियों में मिलता हैं। मन के अनुकूल पदार्थो में सुखानुभूति ही 'रति' कहलाती हैं। प्रेम या रति ऐसा व्यापक भाव हैं जिससे प्राणिमात्र प्रभावित हुए बिना नहीं रह सकता , मानव ही नहीं देव और ऋषिमुनियों के हृदयमें भी रति भाव सहज रूपमें वर्तमान रहता हैं। श्री कन्दर्प के हृदयमें देवहूति के प्रति रतिभाव जन्म लेता हैं जिसे देखकर विश्वावसु गन्धर्व अचेत् हो गया था। २

भागवत के वर्ण विषयकी गरिमा ,विस्तार एवं व्यापकता जैसे काव्य के श्रेष्ठ रसमय काव्य सिद्ध करते हैं। भागवत वेदरूपी वृक्षका सुपरिपकव सुस्वादिष्ट फल हैं।३ दशम स्कन्ध शृङ्गारिक भावों का कोश ही हैं। गोपीयों का जीवन भगवानकी रति हैं। अपने सौन्दर्य और लीलाओंसे कृष्ण ने सभी गोपीयों में ऐसी प्रेमानुभूति जाग्रत की हैं जिसकी अनन्यता और समर्पण भावना ने उन्हे अमर प्रेमिका बना दिया।

'भागवतपुराण'में मानव हृदय के सभी भावोंका समाहार किया गया हैं ।'उत्साह'जीवन का अनिवार्य भाव हैं इससे अभावमें जीवन व्यर्थ हैं। इसके अनेक क्षेत्र हैं। युद्धादि में यह भाव विशेष रूपसे लक्षित होता हैं। यद्यपि 'भागवत पुराण'में भक्ति की प्रधानता हैं तथापि अन्य भावोंका भी यथोचित् प्रसंग वर्णन किया हैं। भावोंकी निष्कृष्टतम और श्रेष्ठतम दोनों प्रकार से अभिव्यक्ति की गयी हैं। हृदय के तुच्छ रूपको व्यक्त करने वाले ईर्ष्या,द्वेष, लोभ आदि भाव हैं । उसी प्रकार त्याग,दान,प्रेम,सेवा आदि ऐसे भाव हैं जो मानवको देवत्व स्तर पर प्रतिष्ठित कर देते हैं।

भागवत की भाव व्यञ्जना के सौन्दर्यका क्षेत्र अत्यन्त व्यापक हैं क्योंकि व्यासकी अनुभूतिका क्षेत्र भी असीमित और विस्तृत हैं। उनके हृदय सागरमें आविर्भूत अनेक भावऊर्मि भागवतके विभिन्न स्थलों पर अभिव्यक्त हैं।

भागवतकारने भक्ति-भावनाको मूलाधार बनाया हैं इसलिये अनेक भावोंका रमणीय और सुन्दर चित्रण होते हुए भी उनका समाहार भक्तिके केन्द्रीय भावमें निहित हैं। जिस कविमें चिन्तन और अनुभव कल्पना शक्ति जितनी अधिक मात्रामें होगी उसका भावैसौन्दर्य भी उतना ही प्रभावपूर्ण होगा। महान् कवियों में एक व्यासजी ने अपनी साधना से समस्त ज्ञान- भक्ति को प्राप्त कर लिया था। इसलिये वे भाव जगत् को विस्तार देने में समर्थ हुए। काव्यका मूल सौन्दर्य भावों की अनुभूतियॉं में हैं जो बाह्य जगत के संवेदन से हृदयजगत् के अंतर्गत विविध मनोवेगों के रूपमें तरंगित रहते हैं। भागवत में भारतीय चेतना का गौरव भक्तिके आलोकमें मानवों का पथ प्रदर्शक हैं। अत: इसकी समस्त भावनायॅं उदात्त स्वरूपमें संचरित हुई हैं । अत: इसका भाव सौन्दर्य व्यक्तित्व की दृष्टि से सफल और सरस हैं।वस्तुत:भागवत की सृष्टि ही भाव सौन्दर्य पर आधारित हैं जो कवि के रागतत्त्व से प्रेरित हुई हैं । भागवत की कथावस्तु परमानन्ददायी होने को कहा हैं।४ भारतीय साहित्यकी आधारशीला रस सिद्धांत हैं। काव्यनन्द को ब्रह्मानन्द सहोदर कहा हैं क्योंकि वह लोकोत्तर आनन्द हैं।५ भरतमुनि रससिद्धांत का प्रेरक हैं जिन्होंने साहित्यमें रस को आत्मा माना हैं । भागवतमें भक्ति को उत्तम रसके रूपमें स्थान दिया हैं। भगवत लीला का स्मरण मानवीका परम कर्तव्य हैं।

२.- यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदड घ्रिशो मां विक्रीडतीं कन्दुक विहलाक्षीम।
विश्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमाना द्विकोक्य सम्मोह विमूढ चेता : ॥
- श्रीमद् भागवत पुराणम्- २-२३-१७

३.- निगम कल्प तरोर्गलितं फलं .... शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ - श्री भागवतपुराणम्- १-१-३

४.- तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम्।
श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जना: ॥
- भागवतपुराणम्- १०-३१-८.

५.- काव्यप्रकाश- सं. श्रीनिवासशास्त्री,पृ.- १३३.

पंचम स्कन्धमें श्रीकृष्ण प्रति मनकी सतत गतिकी आसक्तिको भक्ति माना गया हैं। भागवतमें चौषठ प्रकारकी भक्तिका सुन्दर वर्णन मिलता हैं। भक्तिके अलावा अन्य रसोंका भी समुचित परिपाक हुआ हैं।६ तथा शृङ्गारको रसराज कहा हैं ।७ श्रीमद् भागवत कृष्ण प्रेमका स्पर्श किया हैं जिसे श्रीकृष्ण की मधुर चेष्टाओं और मधुर मुस्कानने परिपकव बना दिया हैं ।'रास पञ्चाध्यायीमें शृङ्गारका सुन्दर रूप प्रस्तुत किया गया हैं।८ शृङ्गारका लौकिक रूप दिखाकर भागवतककारने अन्तमें देवताओं के द्वारा पुष्पवृष्टि कराकर अलौकिकता प्रदान की हैं। भागवतमें विप्रलम्भ शृङ्गार का रूप भ्रमरगीत के अन्तर्गत

मिलता हैं । 'श्रीव्यास'का धर्म,भक्ति और मर्यादाका आदर्श स्थापित करना हैं ।अत: भागवतका शृङ्गार वर्णन अद्वितीय और लोकोत्तर हैं ।इसके अलावा करुण, रौद्र,वीर , भयानक, अद्भूत ,शान्तादि रसोंका वर्णन भी भागवतमें मिलते हैं। भक्तिभावके साथ वात्सल्य रस की अद्भूत सृष्टि'भागवत'में वर्तमान हैं । कृष्ण की बाल लीलाओंमें वात्सल्य पूर्ण क्रोध हैं। फिर भी भागवतका मूलतत्त्व भक्ति होने से इसमें सभी रसों का समाहार हो जाता हैं

संक्षेपमें कहा जाये तो श्रीमद् भागवत 'भाव –रस व्यंजना तथा भक्तिकी दृष्टिसे सफल और भावपूर्ण रचना हैं। जिस प्रकार व्यासने भावोंकी अभिव्यक्ति में व्यापकता ,सरसता और मार्मिकता प्रस्तुत की हैं ।उसी प्रकार उसकी रसानुभूति भी दिव्य एवं सहज हैं। श्रीमद् भागवत कृष्णलीलाओं से पूर्ण हैं गोपी विहार या रासक्रीडामें शृङ्गाररस का पूर्ण परिपाक हुआ हैं। वेणुगीतमें उस प्रेमका स्पर्श किया हैं जिसे श्रीकृष्णकी मधुर चेष्टाओं और मधुर मुस्कानने परिपकव बना दिया हैं । 'रास पञ्चाध्यायी'में शृङ्गारका सुन्दररूप प्रस्तुत किया गया हैं।

६.- वयं तु न विस्तृप्याम उत्तमश्लोक विक्रमे ।
यच्छ्रुण्वतां रसज्ञानां स्वादु-स्वादु पदे पदे ॥-भागवत पुराण- १-१-१९

७.- शृङ्गारप्रकाश:- खण्ड-१

८.- भागवतपुराण – १०-२०-३/४

11

वामनोक्तरीतिगुणविमर्शः ।

हार्दिकः जी. जोषी

दर्शनम् संस्कृतमहाविद्यालयः,एस.जी राजमार्गः, कर्णावतीनगरम्, 382 481.

।। शोधसारः ।।

शोधपत्रेऽस्मिन् वामनप्रणीतकाव्यालङ्कासूत्रेषु रीतिगुणविचारः चर्चितोऽस्ति । तत्र भवन्तो भवन्तः शोधपत्रेऽस्मिन् इमे बिन्दवः ज्ञास्यन्ति । तत्र प्रमुखाः बिन्दवः यथा -

- वामनोक्तं रीतिलक्षणम् ।
- वामनोक्तरीतिप्रकाराः ।
- विशिष्टरीतिनां विभिन्नानि उदाहरणानि ।
- वामनोक्तगुणलक्षणम् ।
- वामनोक्तदशगुणाः ।
- अर्वाचीनालङ्कारिकाणां मते गुणसंख्याख्यापनम् ।

।। वामनोक्तरीतिगुणविमर्शः ।।

साहित्यशास्त्रं शास्त्रान्तराणीव परमोपदेयं शास्त्रम् । वैदिकानां लौकिकानाञ्च शास्त्राणां सर्वाङ्गीणतया ज्ञानं तावन्न भवितुमर्हति यावत् साहित्यशास्त्रज्ञानं न स्यात् । वेद-वेदाङ्गादिषु - **'उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम्...','जायेव पत्ये उषती सुवासाः', 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायाम्'**इत्यादिकानि सन्ति सहस्राणि वाक्यानि एतादृशानि, येषां भावान् न साहित्यशास्त्राभिज्ञो ज्ञातुं प्रभवति । अथ च यो जनः साहित्यशास्त्रे न निष्णातोऽस्ति सः व्यञ्जनाप्रतिपाद्यमानान् भावान् अर्थान् अपि नावबोद्धुं शक्नोति । अतः तदावश्यकतापूर्तौ साहित्यशास्त्रे षट् संप्रदायाः संशोश्रुयन्ते । ते च –

1. रससंप्रदायः	4. अलङ्कारसंप्रदायः
2. रीतिसंप्रदायः	5. औचित्यसंप्रदायः
3. ध्वनिसंप्रदायः	6. वक्रोक्तिसंप्रदायः ।

तत्र वयमत्र रीतिसंप्रदायमाधारिकृत्य तथा च रीतेः साक्षात् सम्बन्धो वर्तते गुणैः सह। अतः रीतिगुणमाश्रित्य यथा किञ्चित् प्रस्तूयतेऽत्र ।

तत्र रीतिसंप्रदायस्य प्रमुखप्रतिपादतः प्रधानाचार्यः वामनः । एतन्मते रीतिरेवकाव्यस्यात्मा । उक्तञ्च तेन स्वग्रन्थे **'रीतिरात्मा काव्यस्य'**[1]तत्र का च सा रीतिरिति जिज्ञासायां वामनः वक्ति यत् **'विशिष्टपदरचना रीतिः'**[2] इयमेव शैलीत्युच्यते कुत्रचित् । रचनायां चेयं विशिष्टता गुणानामवस्थित्या उत्पन्ना भवति । अत एव गुणोपरि रीतिरवलम्बिता । इदं रीतिमतं गुणसम्प्रदायनाम्नापि व्यवह्रतं भवति । तत्र रीतयः कति ? काश्च ताः प्रश्नस्वस्यास्योत्तरं वामनः इत्थं प्रस्तुतवान् - **'सा त्रेधा वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली चेति'**[3]।सा च त्रिधा ।

1. वैदर्भीरीतिः

2. गौडीयारीतिः

3. पाञ्चालीरीतिः ।

'सकलगुणसध्रीचीनत्वेनाभ्यर्हितत्त्वाद् वैदर्भ्याः प्रथमं निर्देशः। अनन्तरयोरुभयोः स्तोकगुणत्वेऽपि प्रशस्तगुणसंस्कृतत्त्वात् अनन्तरं गौडीयायाः अवशिष्टाया अन्ते निवेशः'[4]।

तत्र च वैदर्भी - **'समग्रगुणा वैदर्भी'**[5]।समग्रैरोजःप्रसादप्रमुखैः गुणैरुपेता वैदर्भीनाम रीतिः । उक्तरञ्च तत्रैव –

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ।।

तदुदाहरणं यथा - **'गाहन्तां महिषा निपानसलिलं श्रृङ्गैर्मुहूस्ताडितम्...'**[6] । मध्यमा च गौडीया । तद्यथा –**'ओजः कान्तिमती गौडीया'**[7] । ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती, गौडीया नाम रीतिः । माधुर्यसौकुमार्ययोः अभावात् रसमासबहुला अत्युल्बणपदा चेयं रीतिः । तदुदाहरणं यथा –

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत- ।

ष्टकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।।

1काव्यालङ्कारसूत्रम् । (6/2/1)

2काव्यालङ्कारसूत्रम् ।(7/2/1)

3काव्यालङ्कारसूत्रम् ।(9/2/1)

4काव्यालङ्कारसूत्रस्य कामधेनुटीकायाम् ।

5काव्यलङ्कारसूत्रम् ।(11/2/1)

6अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।(6/2)

7काव्यालङ्कारसूत्रम् ।(12/2/1)

तृतीया च पाञ्चाली । तल्लक्षणमित्थं लक्षितमाचार्यवामनेन - **'माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली'**[8] । माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली नाम रीतिः । ओजः कान्त्यभावादनुलम्बणपदाचेयं रीतिः । अस्या उदाहरणं यथा –

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधु समुद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरून्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ।।[9]

इत्थं रीतिविमर्शानन्तरं रीतेः साक्षात् सम्बन्धः यैः सह वर्तते तादृशानां गुणानां विषयेऽपि किञ्चित् ज्ञास्यामः ।

गुणलक्षणञ्च इत्थं लक्षितं लक्षणकरणपटुना वामनाचार्येण - **'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः**[10] । ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः । ते च औजप्रसादादयः । कति गुणाः? इति प्रश्नस्योत्तरमित्थंवर्णयति वामनः - **'ओजः प्रसादश्लेषसमता-समाधिमाधुर्यसोकुमार्योदारताऽर्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः'**[11] ।

1. गाढत्वमोजः ।
2. शैथिल्यं प्रसादः ।
3. मसृणत्वं श्लेषः ।
4. मार्गाभेदः समता ।
5. आरोहावरोहक्रमः समाधिः ।
6. पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ।
7. अजरठत्वं सौकुमार्यम् ।
8. विकारत्वमुदारता ।
9. अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ।
10. औज्वल्यं कान्तिः ।[12]

प्राचीनाः दण्डी-वामनादयः आचार्याः दशगुणान् स्वीकुर्वन्ति, परं नवीनाः मम्मटविश्वनाथादयः त्रीन् गुणान् एव आमनन्ति ।

उक्तञ्च मम्मटाचार्येण - **'माधर्योजःप्रसादाख्याः त्रयस्ते न पुनर्दशः'** इति । माधुर्यम्, ओजः, प्रसादाश्च एते त्रयो गुणाः सौन्दर्यविद्वद्भिः यथावसरं प्रयुज्यन्ते । यत्र यस्य गुणस्य प्रकटनमपेक्ष्यते तत्र तैः स एव गुण उपयुज्यते

8काव्यालङ्कारसूत्रम् । (13/2/1)

9शिशुपालवधम् ।(20/6)

10काव्यालङ्कारसूत्रम् ।(1/1/3)

11काव्यालङ्कारसूत्रम् ।(4/1/3)

12काव्यालङ्कारसूत्रम् । (25/1/3 - 5/1/3)

। गुणोपयोगेन वाणी लेखो वा उत्कृष्टता याति । तदुपयोगेन श्रोतरिपाठकेवा समुचितोऽमोघः प्रभावो निपतति, तस्मादेवालङ्कारिकाः गुणान् सर्वदा आराधयन्ति ।

इत्थमत्र वामनोक्तरीतिगुणविमर्शः अस्माभिः चर्चितः, यद्यप्यालङ्कारिकाः स्वस्वग्रन्थे रीतिगुणनिरूपणं कृतवन्तः, परं न कोऽपि तेषु संप्रदायप्रवर्तकेन चरमोत्कृष्टं स्थानं विभर्ति, तत्स्थानं तु केवलं आचार्यप्रवरेण रीतिसंप्रदायप्रवर्तकेन वामनेनेव विभूषितं सुरक्षितञ्च । अतोऽत्र एकः लघुप्रयासः विहितः तन्मतसारप्रकटनायेतिदिग्मद्वाग्व्यापार जालेन ।

।। सन्दर्भग्रन्थाः ।।

1. काव्यालङ्कासूत्राणी – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, पंण्डितश्री हरगोविन्दशास्त्री ।
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम् – विश्वविद्यालय प्रकाशन वाराणसी, शिवशङ्करगुप्तः ।
3. शिशुपालवधम् – विद्याभवन वाराणसी प्रकाशन वाराणसी, पंण्डितश्री हरगोविन्दशास्त्री ।
4. काव्यालङ्कारसूत्रस्य कामधेनुटीका - चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, पंण्डितश्री हरगोविन्दशास्त्री ।

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.